

KUMUK TÜRKÇESİNDE EDATLAR*

Ercan ALKAYA*

ÖZET

Kıpçak grubuna ait bir Türk lehçesi olan Kumuk Türkçesi; Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Karay Türkçeleriyle birlikte tarihî Kıpçak Türkçesinin bugünkü çağdaş temsilcilerinden biridir. Kumuk Türkçesi; büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde, geriye kalan kısmı Çeçen ve Osetya Cumhuriyetlerinde yaşayan Kumuk Türklerinin konuştuğu dildir. Kumuk Türkleri, Türk boylarının kuzey, yani Kıpçak koluna; Kumuk Türkçesi de Kıpçak lehçe grubuna dahil edilmektedir.

Zengin bir halk edebiyatına sahip olan Kumuk Türklerinin yazılı dili, önceleri Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil halinde gelişmiştir. Kumuk Türkleri, 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928'den 1938 yılına kadar on yıl Latin alfabesi kullanmışlar, 1938 yılında Sovyet idaresi tarafından alınan karar sonucunda Nogay, Kırım, Altay ve Şor Türkçeleriyle birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmışlardır.

Azerbaycan Türklerinden sonra Kafkaslardaki en kalabalık Türk grubu olan Kumuklar çoğunlukla Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde (1992 tahminlerine göre 250 bin kişi), geriye kalan kısmı (yaklaşık 50 bin kişi) Çeçen ve Osetya Özerk Cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Rusların Kuzey Kafkasya'yı istila etmesinden sonra Türkiye'ye göç ederek bugün Tokat, Sivas ve Çanakkale'ye bağlı köylerde yaşamaktad olan Kumuklar da bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Kumuk Türkçesindeki edatlar bütün yönleri ile ele alınmıştır. Edatın yapısı, kullanılışı ve işlevleri zengin örnekler ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Örnekler, Karay Türkçesi edebî dili ile kaleme alınmış edebî eser, sözlük, gramer ve akademik çalışmalar olmak üzere çeşitli türlerdeki sekiz eserden verilmiştir. Ayrıca verilen örneklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da tırnak işareti içinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kumuk Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, edat, yapı, kullanılış, işlev.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. El-mek: ealkaya16@gmail.com

THE PREPOSITIONS IN KUMUK TURKISH

ABSTRACT

Kumuk Turkish is one of the modern representatives of historical Kipchak Turkish with Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırım-Tatar and Karay Turkish. Kumuk Turkish is spoken by Kumuk Turks living in Dagestan Autonomous Republic in Russian Federation and Chechen and Ossetia Republics. Kumuk Turks is included to north or Kıpçak Turks; and Kumuk Turkish to Kıpçak dialect group.

The Kumuk Turk's written language which has a rich folk literature was first under the influence of Kırım Turkish. After the Soviet period, current local dialect has become the written language. Kumuk Turks had used Arabic alphabet until 1928. Next decade, they used Latin alphabet. With the decision made in 1938 by Soviet government, they were forced to use Cyrill alphabet with Nogay, Kırım, Altay and Şor Turks.

Kumuks, the most populous Turkish group in Caucasia after Azerbaijan Turkish, mostly live in Dagestan Autonomous Republic in Russian Federation (250.000 people, according to the estimates in 1992), the rest (around 50.000) in Chechen and Ossetia Republics. Also there are some Kumuks immigrated to villages in Tokat, Sivas, Çanakkale in Turkey, after the Russian invasion of North Caucasia.

In this study, we will examine prepositions in Kumuk Turkish. Structure, use and funtions of every preposition will be introduced with examples. Examples are taken from eight sources, literary works, dictionaries, grammer and academic works written with standart Karay Turkish. We will give Turkey Turkish synonyms for each preposition in quotation marks.

Key Words: Kumuk Turkish, Kipchak Turkish, preposition, structure, use, function.

Kumuk Türkçesi, Kıpçak grubuna ait bir Türk lehçesidir. "Kuzey grubu Türk lehçeleri" diye adlandırdığımız ve bugün Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Karay Türkçeleriyle devam eden Kuzey grubu, tarihî Kıpçak Türkçesinin bugünkü çağdaş temsilcileridir.

Bugün konuşulan veya XX. yüzyıl başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (Oğuz, Karluk, Kıpçak) Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder. Coğrafi tasnifte Kuzey-batı Türkçesi veya bazen, yalnız Batı Türkçesi, fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi şeklinde adlandırılan bu grup, tarihi ve kavmi adlandırmalarda, Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir¹. Bugünkü Kıpçak Türk grubuna dahil olan Türk lehçeleri şunlardır:

¹Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 1998, s. XXII

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi	II. İdil-Ural Bölgesi	III. Aral-Hazar Bölgesi
1. Karay	1. Tatar	1. Kazak
2. Kırım Tatar	2. Başkurt	2. Karakalpak
3. Karaçay-Balkar		3. Nogay
4. Kumuk		4. Kırgız ²

Günümüz Kıpçak Türkçesinin "Karadeniz-Hazar Bölgesi"ne dahil olan Kumuk Türkçesinin konuşucularının büyük çoğunluğu Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde (1992 tahminlerine göre 250 bin kişi), geriye kalan kısmı (yaklaşık 50 bin kişi) Çeçen ve Osetya Özerk Cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Kumuk Türkleri, Azerbaycan Türklerinden sonra Kafkaslardaki en kalabalık Türk grubudur. Kumukların bir kısmı, Rusların Kuzey Kafkasya'yı istila ettiği yıllarda ve bilhassa Şeyh Şamil'in esir düşmesinden sonra Osmanlı Devletine sığınmışlardır. Türkiye'deki Kumuklar bugün Tokat, Sivas ve Çanakkale'ye bağlı köylerde yaşamaktadırlar³.

Kumuk Türklerinin çoğunluğunun yaşadığı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti coğrafi olarak güney (dağlık) ve kuzey (ovalık) olarak ikiye ayrılır. Dağıstan'ın güney ve kuzey bölümleri arasındaki sınır çizgisi Mahaçkala'dan Hasavyurt'a kadar uzanır. Günümüzde nüfusu iki milyona yaklaşan Dağıstan'da 1989 nüfus sayımına göre 282.178 bin nüfusu olan Kumukların dışında Avarlar (604.202), Lezgiler (466.833), Dargılar (365.797), Laklar (118.386), Tabasaranlar (98.448), Rutullar (20.672), Tsakhurlar (20.055), Ağullar (19.936) gibi Kafkas halkları yaşamaktadır⁴.

Bir kıpçak lehçesi olan ve zengin bir halk edebiyatına sahip olan Kumuk Türklerinin yazılı dili, önceleri Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil halinde gelişmiştir⁵. Kumuk Türkleri, 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928'den 1938 yılına kadar on yıl Latin alfabesi kullanmışlar, 1938 yılında Sovyet idaresi tarafından alınan karar sonucunda Nogay, Kırım, Altay ve Şor Türkçeleriyle birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmışlardır. Kumuk Türkleri, 1938'de kabul edilen Kiril alfabesini, günümüze kadar hiçbir reform yapmadan kullanmaya gelmişlerdir. Günümüzdeki Kiril Türk alfabeleri arasındaki en elverişsiz ve kullanışsız alfabelerden biri olan Kumuk alfabesi, fonetik bir yazı sistemi olmaktan uzaktır⁶.

Bu makalede çeşitli eserler (gramerler, sözlükler, edebi ve bilimsel çalışmalar) taranarak Kumuk Türkçesinde görülen edatlar ele alınmıştır. Edatın yapısı, kullanılışı ve işlevleri örneklerle verilmiştir. Ayrıca Kumuk Türkçesiyle verilen örneklerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı da tırnak içerisinde gösterilmiştir. Alfabetik sırayla gösterdiğimiz edatlar şunlardır:

1. Alda

Alda "-den önce". Bu edat al "ön" kelimesine bulunma hâl ekinin getirilmesiyle (< al+da) oluşmuştur. İsimlerin ve zamirlerin çıkma hâlinde sonra gelen bu edat, kullanıldığı örneklerde zaman ilgisi taşıdığı için cümlede zarf görevi yapar. Sıralama bakımından öncelik ve zaman bakımından öncelik bildirmesi işleviyle kullanılır.

² Mustafa Öner, age., s. XXIII

³ Çetin Pekacar, "Kumuk Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 941.

⁴ Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", **Yeni Türkiye**, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1897-1898.

⁵ Mustafa Öner, age., s. XXVIII.

⁶ Hatice Şirin User, **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Akçağ Yay., Ankara 2006, s. 263.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Bektemir Meseş dep biyke qatın ala. Mundan **alda** da Eldaruş da, Bektemir de bir-birine xuyular. (KXY, s. 29) "Bektemir, Meseş adında bir bike hanım alıyor. Bundan önce de Eldaruş ile Bektemir birbirlerine dargınlar."

Şo üyge Aminen **alda** girip, yaşınıp turağan Xayır busa bulağa karavul ete. (KYX, s. 133) "O eve Amin'den önce girip saklanan Hayır ise bunları gözlüyor."

Getgen zamannı glagolları laqır yürülegen vaqıtden **alda** bolğan işleni añlata. (KT5, s. 126) "Geçmiş zaman fiilleri konuşmanın yapıldığı zamandan önce olan işleri anlatır."

Bazı durumlarda **alda** edatı -ki ilgi hâli eki alarak sıfat durumuna girer. Kum. Cıymğa qumuqları revolyutsiyadan **aldağı** yomakları girgen. (KYX, s. 9) "Kitaba, Kumukların ihtilalden önceki masalları alınmıştır."

Yukarıda hep çıkma hâlinden sonra kullanımını gördüğümüz bu edat Kumuk lehçesinde bir örnekte ismin yalın hâlinden sonra kullanılmış olup zaman miktarı bildirmektedir. Kum. Bir neçe günler **alda** meni yanına gelip, başmaqnı kantın etip getgen edi. (KYX, s. 64) "Bir kaç gün önce benim yanına gelip, ayakkabımın kenarlarını dikip gitmişti."

2. Aldın

Aldın "-den önce". al "ön" kelimesine çıkma hâli ekinin gelmesiyle oluşan (al+dın) bir edattır. Çıkma halinden sonra kullanılır. Görevi bakımından alda edatı gibidir (bk. alda). Kişiler veya durum bakımından öncelik bildirir. İsim, kişi ve belirsizlik zamirinin çıkma hâllerinden sonra kullanıldığı durumlarda kişiler ve nesnelere arasında sıralama bakımından öncelik işlevi bildirmektedir.

Yaxsaylarda bolğan bizin qardaşlar/Qardaşlardan **aldın** tutğan qardaşlar (Kum. Türk., s. 93) "Yaxsay'larda olan bizim kardeşler, kardeşlerden önce tutan kardeşler."

-Menden **aldın** üyge barsañ, höküneceksen-dep. (KYX, s. 139) "-Benden önce eve gitsen, pişman olacaksın, demiş"

Seni balanğa qolu barğan qızbaynı/Senden **aldın** abayları bozlaydır. (KXY, s. 27) "Senin çoçuğuna el kaldıran yüreksiz, senden önce nineleri beddua ediyordur."

Ol senden **aldın** geldi. (TDS, 38) "O, senden önce geldi."

Ol başğalardan barından da **aldın** geldi. (TDS, s. 38) O, diğerlerinin hepsinden de önce geldi."

3. Aldında

Aldında "önce, öncesinde". Tamlama halinden sonra edat göreviyle kullanılan bir kelimedir. Kelimenin kökü al olup, yer-mekân bildiren +d <+t eki alarak ald olmuştur⁷. aldında şekli ald "ön, ön taraf" kelimesine 3. kişi iyelik eki ve bulunma hâl eki gelerek (<ald+ı+n+da) oluşmuştur. Bir örnekte edat göreviyle kullanımı tespit edilmiştir. Zaman bakımından öncelik bildirir.

Bu iş inqılapnı **aldında** boldu. (KT5, s. 13) "Bu iş inkılaptan önce oldu."

4. Alyaqda

Alyaqda "önce, -den önce". Kumuk Türkçesinde edat göreviyle kullanılıp, yalnız bir örnekte tespit edilmiştir. İsmi çıkma hâlinden sonra kullanılmakta olup zaman bakımından öncelik bildirmektedir. Al+yak+da şeklinde oluşmuştur. al "ön", yak "taraf, yan", -da "bulunma hâl eki".

⁷E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye*, Moskva 1974, s. 125

Şo asarlar Sovet dövüründen **alyaqda** va Sovet dövürde yaratılğan. (AAS, s. 8) "Bu eserler Sovyet devrinden önce ve Sovyet devrinde meydana getirilmiştir."

5. Ari

Ari "-den başka, -den öte, -den uzak". Çıkma hâlinde sonra kullanılan bir edattır. Oruzbayeva ari edatının o, ol//al zamiri ile eski yön gösterme eki olan -rı'dan (o+rı > ari) oluştuğunu söylemektedir⁸. Suzan Duran ise ari kelimesinin tarihî devirlerde görülen "ınaru" kelimesinin son şekli (*ınaru > naru > narı > ari gibi) olabileceğini belirtmektedir⁹. Kişi, yer ve mesafe sınırlaması yapar.

Alma tereginden **ari** tüşmez. (AAS, s. 78) "Elma, ağacından uzağa düşmez."

Barlıqğa tarlıq yoqdur/Yoqnu gerek tapdırır/Ayseniden **ari** tur/Artta barmaq xapdırır. (KXY, s. 125) "Varlıkta darlık yoktur, yoku ihtiyaç buldurur. Ayseni'den uzak dur, arkada gitmek ısırtır."

Bizden **ari** yağına sağa kömek etme adam da yoq. (KYX, s. 50) "Bizden başka, yanında sana yardım edecek adam da yok."

6. Artıq

Artık "-den artık, -den çok, -den fazla". Çıkma hâlinde sonra kullanılır. Art- "artmak" fiiline -ık fiilden isim yapma eki gelerek oluşmuştur¹⁰. Zaman miktarı bildirir, zaman sınırlaması yapar ve işin, durumun, nesnenin ölçüsünü, miktarını bildirir.

Bir yıldan **artıq** bola, men atam-anamdan da ayrılıp şu qızığızını qıdırğanım, -dep cavap bere. (KYX, s. 124) "Bir yıldan fazla oluyor, ben annem babamdan ayrılıp şu kızınızı gezdiriyorum, -diye cevap veriyor."

Üç yüzden **artıq** şkola çağındağı yaşlar munda qaydan ve neger gelgen. (KT5, s. 97) "Üç yüzden daha fazla okul çağındaki çocuk, buraya nereden ve nasıl gelmiş."

Bu ekinçiley çıkarılğan kitapğa birinçisinden başğa bolup, 600-den de **artıq** yangı aytıwlar ve atalar sözleri qoşulğan. (AAS, s. 6) "Bu ikinci olarak çıkarılan kitapta birincisinden farklı olarak, altı yüzden fazla yeni deyim ve atasözü eklenmiştir."

Bilemen, senden **artıq** süymey meni birev de. (KT5, s. 10) "Biliyorum, beni senden fazla hiç kimse sevmez."

Ullubiyge va onu dört yoldaşına ölüm sud gesilgenli üç cumadan **artıq** bola. (KT5, s. 34) "Ullubiy'e ve onun dört arkadaşına ölüm kararı verileli üç haftadan fazla oluyor."

Bu gişi meni qatınımını qorqutup, 8 aydan **artıq** bolağan qatınımını yaşın getertgen. (KYX, s. 219) "Bu adam benim hanımımı korkutup, sekiz aydan fazla hamile olan hanımımın çocuğunun düşmesine sebep oldu."

Tek qatınını hillası tayaqını gücünden **artıq** ekenni men sağa görsetdim. (KYX, s. 229) "Yalnız, kadının hilesinin dayağın gücünden fazla olduğunu ben sana gösterdim."

Amma barı da frontoviklerden **artıq** ordenleri de, medalları da bar edi. (KT5, s. 117) "Ama hepsinden de cephede bulunmuş askerlerden daha fazla nişanları, madalyaları vardı."

⁸B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **Kırgız Tilinin Grammatikası**, Morfologiya, Frunze 1964, s. 333

⁹Suzan Duran, "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler", **TDAY-B** 1956, TDK Yay., Ankara 1988, s. 34

¹⁰Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 7

7. Bağıp

Bağıp "-e doğru". Kumuk Türkçesinde yönelme hâlinde sonra kullanılan bir edattır. Bu edat Kumuk Türkçesinde işaret zamirleriyle kullanılırken, bulunma hâlinde sonra kullanılmaktadır. Bu edat bak- "bakmak fiilinin -ıp ekiyle yapılmış zarf-fiil biçimidir (bak-ıp > bağıp). Çağatay Türkçesinde de bu edatın bak- "bakmak" fiilinin -a zarf-fiil ekiyle oluşmuş baka biçimi görülürken¹¹, Kumuk Türkçesinde bakıp şekli edat biçimine dönüşmüştür. baka biçimi bugünkü Türkmen Türkçesinde de bakıp edatı gibi aynı kullanım ve fonksiyonla edat olarak kullanılmaktadır¹². Yere, yöne doğru yönelme bildirir.

Porsuqda inine **bağıp** qayta. (KYX, s. 15) "Porsuk da inine doğru gidiyor."

Birden ulanğa **bağıp** şondan bir mişik çığıp gele. (KYX, s. 69) "Birden oğlana doğru oradan bir kedi çıkıp geliyor."

Eldarnı anası kökge **bağıp** qarap kökde bir bulut da yoq, aşıqlar güyüp bara, dedi. (KT5, s. 49) "Eldar'ın annesi gökyüzüne doğru bakarak, gökte bir bulut bile yok, ekinler kavrulacak, dedi."

Qız birden dervişe **bağıp** burulup, onu gözlerine kül sebe va atına qamuçu ura. (KYX, s. 41) "Kız birden dervişe doğru dönerek, onun gözlerine kül seper ve atına kamçı vurur."

Bulutlar tünegün axşamdan berli siriv-siriv bolup, günbatışğa **bağıp** yürüy edi. (KT5, s. 23) "Bulutlar dün akşamdan beri, sıra sıra olup, batıya doğru gidiyordu."

Kumuk Türkçesinde *bağıp* edatı yönelme hâlinde sonra kullanıldığı hâlde, iki örnekte, işaret zamirinden sonra bulunma hâlinin üzerine gelmiştir. Bu örneklerdeki bulunma hâli eki aslında yönelme hâlini karşılamaktadır. Kumuk Türkçesinde işaret zamirinden sonra yönelme hâli yerine bulunma hâli ekinin gelmesi istisnadır. Bulunma hâli ekinin yönelme hâli ekinin yerine kullanılması Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülmektedir. Meselâ: dayi bunda (buna) ne istiyusun. (Ri./Sütlüce, RİA, 224/10/261); biz onda (ona) eskiden tulum derduk. (Ri., RİA, 200/1/138)¹³.

Soñ olar tütün çığağan yerni görüp şonda **bağıp** baralar (KYX, s. 23) "Sonra, onlar duman çıkan yeri görüp oraya doğru gidiyorlar."

Bu ulannı görüp qoyçu: -Munda **bağıp** gel dey, qıçıra. (KYX, s. 164) "Çoban, bu oğlanı görüp: "-Buraya doğru gel", diye bağırıyor."

Kumuk Türkçesinde bir örnekte de bağıp edatı yalın hâlden sonra kullanılmıştır:

Naccas Biçeraxov özünü qan aqdırıvçu çerivleri bulan Derbentden beri **bağıp** terbengen. (KT5, s. 118) "Naccas Biçeraxov kendisinin kan dökücü askerleri ile Derbent'ten buraya doğru hareket etmiş."

Bu örnekteki "beri" kelimesi, "buraya, bu tarafa" anlamına gelen bir yer-yön zarfıdır¹⁴. Dolayısıyla bu kelimeye yönelme hâli ekinin gelmemesi, kelimenin yer-yön zarfı olmasındandır. Zira, "beri" kelimesinin ikinci hecesindeki "-ri" eki, Eski Türkçede de görülen yön gösterme ekidir. Burada da iki hâl ekinin üst üste gelmemesi kuralı işlemiştir. Türkiye Türkçesinde de bazı yer-yön zarfları yönelme hâlinde sonra gelen edatlarla kullanılırken, yönelme hâli ekini almayabilirler. Meselâ, "doğru" edatının kullanımında "eve doğru, akşama doğru" örneklerinde yönelme hâli eki kullanılırken "ileri doğru, yukarı doğru" örneklerinde ise yönelme eki kullanılmamaktadır. Çünkü

¹¹Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 11-12

¹²Birsel Oruç, *Oğuz Grubunda Edatlar*, İ. Ü. SBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994, s. 55-56

¹³Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 200

¹⁴Z. Z. Bamatov (Red.), *Qumuqça-Rusça Sözlük*, Moskva 1969, s. 71

"yukarı" ve "ileri" kelimelerindeki -arı, -eri ekleri bir yön gösterme hâli ekidir. Bundan dolayı iki hâl eki üst üste gelmemektedir.

8. Başğa

Başka "başka, dışında, farklı". Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında çıkma hâlden sonra edat olarak kullanımı görülmektedir. başka edatı aynı zamanda isim ve sıfat olarak da kullanılmaktadır. Başka kelimesi genel kabule göre "baş" ve +ka yönelme ekinin birleşmesiyle oluşmuştur¹⁵. Muharrem Ergin, +ka ekini yapım ekleri içerisinde almış ve bu ekin işlek bir yapım eki olmadığını, eskiden beri donmuş olarak "başka" ve "özge" kelimelerinde yer aldığını belirtmiştir¹⁶. J. Deny başka kelimesinin etimolojisini yapmamış, eseri Türkiye Türkçesine çeviren Ali Ulvi Elöve ise başka kelimesinin başkak (< baş-kak) "başlı başına, müstakil" veya boşkak (< boş-kak) "boş kalmış olan, serâzat, mutlak" kelimesinin sonundaki -k'nın düşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir¹⁷. E. Şükürov da Ali Ulvi Elöve ile aynı görüşü paylaşmaktadır¹⁸. Necmettin Hacıeminoğlu Türk Dilinde Edatlar adlı kitabında kelimenin kökenini soru işaretiyle iki şekilde: baş+ka? ve baş+ı-k-a? olarak göstermiş ve bu konuda şimdilik kesin bir hüküm vermenin imkânsız olduğunu söylemiştir¹⁹. Fakat Hacıeminoğlu daha sonraki bir makalesinde kelimenin baş+ı-k-a şeklindeki etimolojisini savunarak, kelimenin başık- (< baş+ı-k-) "ayrı baş çekmek, başa geçmek istemek" fillinden -a ekiyle yapılmış bir isim olması gerektiğini kaydetmiştir²⁰. R. R. Arat kelimenin kökünü oluşturan baş kelimesinin ise ba- "bağlamak" fiiline -ş yapım eki gelerek oluştuğunu (baş < ba-ş) söylemektedir²¹. İş, olayı, durumu sınırlar ve kesin olarak belirtir. Belirtilen duruma, kişiye ve olaya ek olarak başka durum, kişi ve olayların olduğunu bildirir. Genellikle işaret zamirinden sonra bu göreviyle kullanılır.

Cıyınğa senden **başğa** birev de geçikmedi. (Kum. Til, s. 141) "Toplantıya senden başka hiç kimse gecikmedi."

Qumuq tilden **başğa** til bilemisiz? (KT5, s. 6) "Kumukçadan başka dil biliyor musunuz?"

Menden **başğa** da üyde dağı da ekew bar edi. (TDS, s. 100) "Benden başka da evde daha iki kişi vardı."

Ögey qız tuvar saqlağanından **başğa** da har gün bir yünden urçuq bulan iyp iyirip de berme borçlu bola. (KYX, s. 121) "Üvey kız hayvan gütmekten başka da her gün iğ ile yünden ip eğirip vermeye borçlu olur."

Ögey qız tuvar saqlağanından **başğa** da har gün bir yünden urçuq bulan iyp iyirip de berme borçlu bola. (KYX, s. 121) "Üvey kız hayvan gütmekten başka da her gün iğ ile yünden ip eğirip vermeye borçlu olur."

¹⁵E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurskiye i mejtyurskiye osnovı na glasniye*, Moskva 1974, s. 93; Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 12, B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), *age.*, s. 339

¹⁶Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1985, s. 175

¹⁷Jean Deny, *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vakfı Yay., İstanbul 1943, s. 605

¹⁸Elisa Şükürov, *Azerbaycan Dilinin Tarixi Grammatikası (Zerf ve Kömekçi Nitg Hisseleri)*, Bakı 1981, s. 47

¹⁹Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 4

²⁰Necmettin Hacıeminoğlu, "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri", *TKA* (Prof. Dr. Muharrem ERGİN'e Armağan), Yıl: XXVIII/1-2, 1990, Ankara 1992, s. 182

²¹Reşid Rahmeti Arat, "Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı", *Makaleler I* (Yayına Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s. 1048

9. Başlap

Başlap "-den itibaren, -den başlayarak, -den beri". Çıkma halinden sonra edat göreviyle kullanılan "başlap", Kuzey lehçelerinin tamamında görülmektedir. Bu edat başla- (<baş+la-) "başlamak" fiilinden -zarf-fiil eki -p ile oluşmuştur²². Genellikle zaman ifadesi taşıyan kelimelerin çıkma hâlinde sonra kullanılan başlap edatı, işin, olayın başlangıç zamanını bildirir. Kumuk Türkçesinde kullanımı yaygın değildir.

Kanıkullanı birinçi gününden **başlap** biz remontğa girişdik. (KT5, s. 100) "Biz, tatilin ilk gününden itibaren onarıma giriştik."

Şkolanı remontu yürülegen günlerden **başlap** yarış aslu masala bolup qaldı. (KT5, s. 133) "Okulun onarımı yürütüldüğü günlerden itibaren yarış, asıl mesele olarak kaldı."; tañaladan başlap (KRS, s. 68) "yarından itibaren".

10. Baylavlu

Baylavlu "ait, ilgili, bağlı". Kumuk Türkçesinde yönelme hâlinde sonra kullanılan ve ilgi bildiren bir edattır. Bu edat, bağ "ip, bağ (mecazî: bağ, ilgi) kelimesine bağlı olarak bay+la-v+lu şeklinde çözümlenebilir.

Yomaqlardağı hayvan xıyallar adamlanı aşavunda bolağan har türlü zatlağa **baylavlu** bolup tuva. (KYX, s. 6) "Masallardaki hayvan suretleri, insanların hayatında olan her türlü şeye bağlı olarak doğar."

Şo yomaqlarda adamlanı türtüşüvü, qılıqğa, edepge **balavlu** xasiyatları bek tiziv kelpetlene. (KYX, s. 6) "Bu masallarda insanların mücadelesi, karaktere, ahlâka ait özellikleri çok güzel olarak tasvir ediliyor."

Şu sözlükge **baylavlu** bolğan barı da taklifleni va zameçaniyalanı tüpdegi adresler bulan yazıp bildirmekni tileybiz. (KRS, s. 9) "Bu sözlükle ilgili olan bütün tekliflerinizi ve düşüncelerinizi aşağıdaki adreslere yazıp bildirmenizi istiyoruz."

11. Beri

Beri "-den beri, bu tarafa". Tatar Türkçesinin dışındaki Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında çıkma hâlinde sonra kullanımı görülen bir edattır. "beri" edatının kökeniyle ilgili görüşler iki grupta toplanmaktadır. Bazı araştırmacılar beri' deki -ri (<-ru) ekinin yön gösterme eki olduğunu belirtirken, bazıları da ber-i (<ber-ü) şeklinde bir zarf-fiil şekli düşünmektedirler. A. N. Kononov beri'nin be "yakın taraf" ve +ri yön gösterme ekinin birleşmesiyle (be+ri) oluştuğunu belirtir²³. Oruzbayeva ise beri'nin işaret zamiri (-pu//bu) ile eski yön gösterme eki -rı'nın kalıplaşmasından (bu+ri > beri) oluştuğunu söyler²⁴. Kotwicz de beri edatını kişi zamiri ben ve yön gösterme eki +ru'dan (ben+ru) oluştuğu kanaatindedir²⁵. Muharrem Ergin bu görüşlerden farklı olarak, eski şekli "berü" olan beri'nin bir zarf-fiil biçimi olması gerektiğini belirtir²⁶.

Necmettin Hacıeminoğlu yukarıda verilen her iki görüşü de ber-ü?, ben+rü? şeklinde soru işaretli olarak göstermiştir. Hacıeminoğlu ben+rü>berü şeklindeki izaha karşı çıkararak beri edatının hem anlam bakımından, hem de şekil bakımından ben zamirine bağlanmasının mümkün olmadığını

²²Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 72, B. Oruzbayeva-S. Kудaybergenov (Red.), *age.*, s. 340

²³A. N. Kononov, *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad 1956, s. 327

²⁴B. Oruzbayeva-S. Kудaybergenov (Red.), *age.*, s. 338

²⁵Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 9

²⁶Muharrem Ergin, *age.*, s. 372

söyler²⁷. Kumuk Türkçesinde "beri" edatının bugün kullanımı görülmemektedir. Aşağıda verilen örnekler ise sözlüklerden ve gramer kitaplarından alınmıştır. Bu edat zaman ve yer, başlangıç ilgisi kurar.

eki yıldan **beri** (TDS, s. 113) "iki yıldan beri"

o yurtdan **beri** (TDS, s. 113) "o köyden bu tarafa"

12. Berli

Berli "-den beri, -den itibaren". Çıkma hâlimden sonra kullanımı görülen bir edattır. "beri" edatı ile aynı kullanım ve görevle kullanılır (bk. beri). Sevortyan²⁸, Tenişev²⁹ ve Xangildin³⁰ bu edatı beri+li şeklinde açıklamışlardır. E. Şükürov ise berli edatını bar- "varmak" fiilinin -alu zarf-fiilli biçimi baralu (<bar-alu> kelimesinin berli şekline dönüşmesiyle (bar-alu>berli) meydana geldiğini söyler³¹. Devam etmekte olan bir işin başlangıç noktasını gösteren bu edat, daha çok zaman anlamı taşıyan kelimelerden sonra kullanılmaktadır.

Çeber yaratıvçuluqnu gücün va bahasın xalq bırıngı zamanlardan **berli** yaxşı aılağan. (KXY, s. 3) "Güzel sanatların gücünü ve kıymetini halk eski zamanlardan beri iyi anlamıştır."

Xan köpden **berli** Tabuldunu yaşavun görme süyegenine göre raziligin bildire. (KYX, s. 206) "Han çoktan beri Tabuldu'nun hayatını görmek istediği için, kabul ediyor."

şondan **berli** (KRS, s. 71) "Şundan beri"

Qaçandan **berli** (KRS, s. 71) "Ne zamandan beri"

İlmu dünya yaralğandan **berli** tilleni, sözleni amalğa gelivün axtara. (AAS, s. 9) "İlim, dünya yaratıldığından beri dillerin, kelimelerin ortaya çıkışını araştırır."

Güzden **berli** işleymen. (KT5, s. 45) "Güzden beri çalışıyorum."

Xintiv, on bir yıldan **berli** Mitışden bulay söznü eşitmegenge, bek şat va razi bolup: -Oh, allah razi bolsun sağa da, seni tapğanğa da, -dey. (KYX, s. 107) "Hintiv, on bir yıldan beri Mitış'ten böyle bir söz işitmediği için, çok sevinçli ve minnettar olup: "-Oh, Allah senden de, seni doğurandan da razı olsun", dedi.

13. Bolup

Bolup "gibi, olarak". Yalın hâlden sonra edat göreviyle kullanılmaktadır. bol- "olmak" fiiline -(i)p zarf-fiil eki gelerek oluşmuştur. Cümle içerisinde zarf görevinde olan bu kelime benzerlik, gibilik bildirdiği durumlarda edat olarak görev yapmaktadır.

Birinçi abatın alıp da bitgençe ananı qaqaqlarından-laylaylarından başlap, adamnı savlay ömürün biyleygen va küyleygen can azığı-qatığı **bolup** xalqnı söz xaznası toqtay. (KXY, s. 3) "İlk adımını atıp da bitirinceye kadar annesinin şarkılarından, ninnilerinden başlayıp, insanın bütün ömrünü kuşatan, düzenleyen can azığı gibi halkın söz hazinesi duruyor."

²⁷Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 14

²⁸E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "B"*, Moskva 1978, s. 149

²⁹E. R. Tenişev (Red.), *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfologiya*, Moskva 1988, s. 495

³⁰V. N. Xangildin, *Tatar Tili Grammatikası*, Kazan 1959, s. 284

³¹Elisa Şükürov, *age.*, s. 43

Tañ yeni şıbışlay, şıbışlay gelip;/Süyünüp gün sıypay süt yayağımını,/Anacanım **bolup**, öbe iyelip. (KT5, s. 79) "Tan yeni fısıldaya fısıldaya gelip; güneş sevinerek okşar gül yanağımı, eğilip öper anacığım gibi."

Qatın xoşusuna barıp, tilep opraqlar da alıp, yasanıp suvğa barağan **bolup** çığa. (KYX, s. 224) "Kadın komşusuna gidip, istediği elbiseleri de alıp, hazırlanıp suya gidiyormuş gibi çıkıyor."

14. Boylap

Boylap "boyunca". Bu edat boy-la- (boy+la-) "boyunca gitmek" fiiline zarf-fiil eki -p gelerek (< boy+la-p) oluşmuştur³². İsimlerin yalın ve yükleme hâinden sonra kullanılıp yerin, mesafenin uzunluğunu belirtir.

Maryam haleklendi, suv **boylap** ör-eniş yortdu. (KT5, s. 36) "Meryem umutsuzluğa kapıldı, su boyunca aşağı yukarı koştu."

Özenni **boylap** yürüme (KRS, s. 80) "dere boyunca yürüme"

temir yolnu **boylap** (KRS, s. 80) "demir yolu boyunca"

15. Boyu

Boyu "boyu, boyunca". boy "boy, uzunluk" kelimesinin 3. teklik iyelik eki almasıyla (< boy+u) meydana gelmiştir³³. İsmi yalın hâinden sonra kullanılan bu edat, zaman ilgisi taşıyan kelimelerden sonra gelerek zaman miktarı bildirir, zaman ilgisi kurar.

Ömür **boyu** ananı/Beti yaşnağan tarıq. (KT5, s. 68) "Ömür boyu annenin yüzünün parlaması gerekli."

Bugün biz ne şatlıq etsek de az./Süyün hey yıl **boyu** qan siñen topuraq! (KT5, s. 116) "Bugün biz ne kadar sevinsek de az, sevin ey yıl boyu kan sinen toprak!"

Ömür **boyu** atıla tursa da, baqa batmaqdan arekge getmes. (KRS, s. 251) "Ömür boyu sıçrasa da, kurbağa bataklıktan uzağa gitmez."

16. Boyuna

Boyuna "boyunca, boyu". Yalın hâlden sonra gelerek, edat göreviyle kullanılır. boy "boy, uzunluk" kelimesinin 3. teklik iyelik eki ve yönelme hâl eki almasıyla (<boy+u+n+a) meydana gelmiştir. Zaman ilgisiyle kullanılan bu edata bir örnekte rastlanmıştır.

Atalar sözleri va aytıvları miñ yıllanı **boyuna** yaqlana va çarlana gelgen. (AAS, s. 7) "Atasözleri ve deyimler binlerce yıl boyunca korunarak ve yenilenerek gelmiştir."

17. Boyunda

Boyunda "boyunca, boyu". Zaman kavramı taşıyan isimlerin yalın hâinden sonra edat göreviyle kullanılarak, zaman miktarı bildirir, hareketin süresini belirler. Boy "boy, uzunluk" kelimesinin 3. teklik iyelik ve bulunma hâl eki eki almasıyla (<boy+u+n+da) meydana gelmiştir. Çok fazla örneğine rastlanmamıştır.

ötgen yıllanı **boyunda** (KRS, s. 80) "geçen yıllar boyunca"

yıl **boyunda** (KRS, s. 158) "yıl boyunca"

³²D. G. Tumaşeva, **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Morfologiya, Kazan 1978, s. 195; B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **age.**, s. 343; Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 71

³³B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **age.**, s. 335; D. G. Tumaşeva, **age.**, s. 195

18. Bulan

Bulan "ile, ile birlikte, ile beraber". Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kuzey Türk lehçelerinde de kullanımı en yaygın olan edattır. Yalın hâlden ve tamlama halinden sonra kullanılan bu edatın, Kuzey Türk lehçelerinde değişik fonetik varyantlarıyla oldukça geniş bir kullanımı görülmektedir. Tat. bélen, ilen, Kaz. -menen, -mAn, -bAn, -pAn, Kırg. menen, Baş. ménen, ilen, Kkp. menen, benen, penen, Kum. bulan, Nog. mInAn, mAn, bAn, pAn, Kar.-Bal. bla, Kar. bila, -ba, -bia.

Bu edat Tatar, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar Türkçelerinde kendinden önce gelen kelimeye bitişmez, ayrı yazılır. Karay Türkçesinde hem bitişik hem ayrı, Kazak Türkçesinde ise geldiği kelimeye bitişik yazılır.

Kuzey grubu Türk lehçelerinin bazılarında ayrı olarak, bazılarında da kalıplaşmış şekilde kullanımı görülen bu edat, Eski Türkçede "birle" olarak görülmektedir³⁴. "birle" edatı tarihi gelişim seyri içerisinde bazı lehçelerde kalıplaşmış, bazı lehçelerde de şekil değiştirerek bugünkü durumuna geçmiştir.

Kumuk Türkçesinde "bulan" olup tek şekillidir ve geldiği kelimedenden ayrı yazılır. Kumuk Türkçesinde "bulan" edatı n, m, ñ ile biten kelimelerden sonra kullanılırken edatın başındaki b harfi m gibi söylenir, ancak bu telaffuz şekli yazıda gösterilmez. Meselâ: anam **mulan** (annem ile), atañ **mulan** (babam ile), aytğan **mulan** (söylemek ile) şeklinde telaffuz edilir, ama yazıda, anam **bulan**, atañ **bulan**, aytğan **bulan** şeklinde yazılır³⁵.

Yukarıda değişik varyantları gösterilen bu edatın eski "birle" şeklinden geldiği anlaşılmaktadır. "birle" kelimesinin kökeniyle ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde en yaygın olanı kelimenin bir ve ile kelimelerinin (bir+ile) birleşmesiyle oluştuğunu savunan görüşlerdir. K. Brockelman³⁶, Muharrem Ergin³⁷, Necmettin Hacıeminoğlu³⁸, Tahsin Banguoğlu³⁹, Haydar Ediskun⁴⁰, Mecdut Mansuroğlu⁴¹ kelimenin, bir+ile>birle şeklinde oluştuğunu söylerler. K. Grönbech birle kelimesindeki -le'nin kuvvetlendirme edatı olduğunu belirtir⁴². A. Von Gabain ve Zeynep Korkmaz bunlardan farklı olarak birle'nin biril- (bir+i-l-) "birleşmek, bir olmak, bir araya gelmek" fiilinin zarf-fiil biçimi (birle < biril-e) olduğunu söylerler⁴³. Birle şeklinin yanında Eski Türkçede kullanımı görülen "birlen" şeklinin kökeniyle de ilgili farklı görüşler mevcuttur. Mustafa Öner ve Kotwicz'e göre sonda bulunan -n eski vasıta hâli ekidir⁴⁴. N. Poppe, M. Rasanen⁴⁵ ve H. Mirzade⁴⁶ ise birlen kelimesini bir+le-n şeklinde göstererek sondaki -n'nin zarf-fiil eki olduğunu belirtmişlerdir. A. N. Kononov da kelimeyi bir+le+n şeklinde ayırmış, +le ve +n için ek demiş, ancak eklerin ne eki olduğuna değinmemiştir⁴⁷.

³⁴Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 135

³⁵İ. A. Kerimov-A. B. Axmedov, **Qumuq Til**, Maxaçkala 1965, s. 143

³⁶E. V. Sevortyan, **age.**, s. 150;

³⁷Muharrem Ergin, **age.**, s. 370

³⁸Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 22

³⁹Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 1995, s. 185

⁴⁰Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s. 286

⁴¹Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları", **TDAY-B** 1955, TDK Yay., Ankara 1988, s. 62

⁴²K. Grönbech, **Türkçenin Yapısı** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1995, s. 31

⁴³A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 93, Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 65

⁴⁴Mustafa Öner, "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", **Türk Dili**, S. 565 (Ocak 1999), s. 16; E. V. Sevortyan, **age.**, s. 151

⁴⁵E. V. Sevortyan, **age.**, s. 151

⁴⁶H. Mirzade, **Azerbaycan Dilinin Tarixi Morfologiyası**, Bakı 1962, s. 319

⁴⁷A. N. Kononov, **age.**, s. 314

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Kullanımı oldukça yaygın olan bu edat; vasıta, birliktelik, tezlik, tarz, durum ve ilgi işlevleriyle kullanılır.

Şol kitaplar **bulan** gelegen yıl başğa oxuvçular paydalanacağın siz unutmağız! (KT5, s. 5) "Bu kitaplardan gelecek yıl başğa öğrencilerin faydalanacağını unutmayınız!"

Bir sañırav arba **bulan** satmağa soğan alıp bara bolğan. (KYX, s. 262) "Bir sağır, araba ile soğan satmaya gidiyormuş."

Şolar **bulan** söz tağımlar tizigiz. (KT5, s. 77) "Bunlar ile söz grupları yapınız."

Meni alğan soñ, meni **bulan** şunda yaşasın. (KYX, s. 96) "Beni aldıktan sonra, benim ile orada yaşarsın."

-Allah uçun, şu qatınnı meni **bulan** bizge yiberigiz. (KYX, s. 169) "Allah için, şu kadını benimle bize gönderiniz."

Men alıp barayım, gel meni **bulan** bizim üyge-, dep alıp gete. (KYX, s. 211) "Ben alıp gideyim, gel benimle bizim eve", diyerek alıp gidiyor."

Ol geliv-gelivü **bulan** işge girişdi. (KRS, s. 85) "O, gelir gelmez işe koyuldu."

Xosar sesgenip sürünmegi **bulan** yığıldı. (KT5, s. 87) "Hosar, irkilip sendelemesiyle düştü."

Qız Asgerxannı tilevün bek ulla süyünçlük **bulan** qabul etken. (KYX, s. 38) "Kız, Asgerhan'ın dileğini çok büyük bir sevinçle kabul ekmiş."

Tüpde qalğan yaşlar oğar ulla suqlanıv **bulan** tergev etip qoydu. (KT5, s. 12) "Aşağıda kalan çocuklar ona, büyük bir hayranlık ile bakıp gözden geçirdiler."

Ol öz accalı **bulan** öldü. (KRS, s. 85) "O kendi eceli ile öldü."

İbragim tezlik **bulan** tüşüp qaray. (KYX, s. 50) "İbrahim hızla inip bakıyor."

Gren, Polatinskiy va Kavkaznı üyrenegen şolay özge alimler de qumuq yomaqlanı cıyıv **bulan** maşğul bolğanlar. (KYX, s. 8) "Gren, Polatinskiy ve Kafkasya'yı öğrenen bu gibi başka âlimler de Kumuk masallarını toplamakla meşğul olmuşlardır."

19. Çaqı

Çaqı "kadar, -dığı kadar, gibi". Kumuk Türkçesinde yalın hâlden sonra kullanılan bir edattır. Yong-Song Lİ bu edatın aslen çaq "ölçü" (< Çin. chi) "uzunluk birimi; cetvel" kelimesinin teklik 3. şahıs iyelik eki almış biçimi olarak (< çaq+ı) açıklar⁴⁸. Tenişev⁴⁹, Tumaşeva⁵⁰ ve Mustafa Öner⁵¹. bu edatın kökünü çak "ölçü" olarak gösterirler. Mustafa Öner bu edatın, diğer lehçelerde de çaklı olarak görülen şeklinden çaklı > çakki > çakı şeklinde bir asimile yoluyla ortaya çıktığını belirtir⁵². Hasan Eren de çağ kelimesinin Türkçede "yaş; devir" anlamlarında yaygın olarak kullanıldığını ve Türkçe bir kelime olduğu yolundaki inancın yaygın olduğunu söyler, ancak eski

⁴⁸Yong-Song Lİ, *Türk Dillerinde Sontakılar*, H. Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 156

⁴⁹E. R. Tenişev (Red.), *age.*, s. 494

⁵⁰D. G. Tumaşeva, *age.*, s. 194

⁵¹Mustafa Öner, "Türkçede Çekim Edatlarının "Karşılaştırma" ve "Sınırlandırma" Bağlantıları", **VII. MATK** (8-12 Kasım 1999, İstanbul)'ye sunulan bildiri, s. 8

⁵²Mustafa Öner, *agb.*, s. 8

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

yazıtlarda bu kelimenin geçmemesine işaret eder⁵³. Bu edat zaman miktarı, benzerlik, karşılaştırma, ölçü ve miktar bildirir.

Har minut, sahat **çaqı** körüne. (KRS, s. 353) "Her dakika, saat gibi görünüyor."

Bir gün, çeten **çaqı** çalmaları bulan üç gişi gelip: -Qonaq alamıyorsunuz! -dep, soray." (KYX, s. 94) "Bir gün, küfe kadar sarıkları ile üç kişi gelip: "-Misafir alıyor musunuz!" diye, soruyorlar."

Yarlar **çaqı** tolqunlar yarlağa gelip uruna, çaçırayğan çaçmaları yetti köklege yete. (KT5, s. 135) "Uçurumlar kadar dalgalar gelip uçurumlara vuruyor, sacılan sular yedi göğe ulaşıyor."

Eki yarlı bir bolsa, bir bay **çaqı** iş görer. (AAS, s. 20) "İki fakir bir olsa, bir zengin kadar iş görür."

Tınış alğan sayın, İbragimni bir metr **çaqı** örge taşıy. (KYX, s. 51) "Her nefes aldığında, İbrahim'i bir metre kadar yukarı atıyor."

Asgerxan, xan aytğan **çaqı** zatları berip Qaraqulnu satıp alğan. (KYX, s. 36) "Asgerhan, hanın dediği kadar şeyleri vererek, Karakul'u satın almış."

Sen de tavnu başına minip, kağızğa yazğan zatlağa qarap, gücün bar **çaqı** qıçırırın. (KYX, s. 81) "Sen de dağın başına çıkıp, gücün olduğu kadar bağırırın."

Biçen de, salam da tariq **çaqı** bar. (KT5, s. 109) "Ot da, saman da gerektiği kadar var."

Bu edat işaret zamirine ve soru zamirine bitişik olarak da görülmektedir.

Sende ne**çaqı** bar busa, mende de şon**çaqı** bar. (KRS, s. 370) "Sende ne kadar varsa, bende de o kadar var."

sağa şon**çaqı** ayılğan edi. (KRS, s. 370) "sana şu kadar söylenmişti."

Noğaylı ne**çaqı** tergep qarasa da bu quburnu ne zat ekenin bilip bolmağan. (KYX, s. 254) "Nogaylı ne kadar inceleyip baksa da bu kılıfın ne tür bir şey olduğunu anlayamamış."

Tüeyni ne zat ekenin ne**çaqı** oylaşa da heç birisi de bilmegen. (KYX, s. 260) "Devenin ne gibi bir şey olduğunu ne kadar düşünseler de hiç birisi bilememiş."

20. -day/-dey

-day "gibi". Eski Türkçede teg olarak görülen bu edat, günümüz lehçelerinde yalın halden sonra eklenerek -day/-dey şeklinde kalıplaşmıştır.

A. Von Gabain "gibi" anlamına gelen teg kelimesinin Eski Türkçede eşitlik, gibilik bildirme fonksiyonuna sahip olduğunu ve bir son çekim edatı olarak görüldüğünü söyler⁵⁴. Ayrıca teg edatı Eski Türkçede hem ayrı, hem de kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır: ne teg, neteg; anı teg, antag⁵⁵. Necmettin Hacıeminoğlu bu kelimenin yapı bakımından te- fiilinden türemiş bir ismi (< te-g) düşündürdüğünü belirtmektedir⁵⁶. J. Deny ise teg edatının esasen miktar "quantite" mânâsındaki "deñ"den geldiğini söylemektedir⁵⁷. Benzerlik ve karşılaştırma işlevi olan bu edat, sıfat-fiillerden sonra kullanıldığı örneklerde ise daha çok bir durum bildirir.

Yaman bulan söyleseñ, itge tayaq atğanday. (AAS, s. 73) "Kötü ile konuşmak, ite sopa atmak gibidir."

⁵³Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 76

⁵⁴A. Von Gabain, *age.*, s. 105

⁵⁵A. Von Gabain, *age.*, s. 104

⁵⁶Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 90

⁵⁷Jean Deny, *age.*, s. 620

Vöregiz ol gelip sizge **mendey** bolup kıçırşa eşikni açmağız. (KYX, s. 21) "O gelip size benim gibi seslenirse, sakın kapıyı açmayınız."

Tavlaradağı tar yollar**day**,/Bürüşge betiñ tolğan. (KT5, s. 104) "Dağlardaki dar yollar gibi, yüzüne kırışıklıklar dolmuş."

Xonşunu xorazı qaz**day**, qatını qız**day**. (KRS, s. 347) "Komşunun horozu kaz gibi, hanımı kız gibidir."

Sen meni anam**day** süydüñ, asıradıñ. (KRS, s. 50) "Sen beni annem gibi sevdin, besledin."

Neçik de at onu yüregın añlağ**anday**, tebindirgen sayın örge bağıp yılışa turup, az alda özü suw içgen yerge yuvuqlaşdı va birden suğa tüşdü. (KT5, s. 24) "Sanki at onun yüregini anlamış gibi, tepindikçe yukarı doğru atılarak, az ileride kendisinin su içtiği yere yakınlaştı ve birden suya düştü."

Avlaqğa bugün bütünley yaşlıq girip kalğ**anday** boldu. (KT5, s. 106) "Bugün meydana tamamen gençlik girip kalmış gibi oldu."

-Erim geldi, neteyik? -dep, şaşğ**anday** bola. (KYX, s. 225) "-Kocam geldi, ne yapalım? deyip, kadın şaşırmış gibi yapıyor."

21. Dep

Dep "için, uğruna". Yönelme hâinden sonra kullanılır. Amaç ve ilgi bildiren bu edatın kullanımı seyrek. de- "demek, söylemek" fiiline zarf-fiil eki -p gelerek (< de-p) oluşmuştur.

-Yoldaşlıqğa seni de alıp getmege süyemen, sağa **dep** hazir etgen azığım da var -dep. (KYX, s. 13) ""-Seni de arkadaş olarak alıp götürmek istiyorum, senin için hazırladığım azığım da var" demiş."

Biz öltürmege **dep** tutup zindanğa salğan on adam bar. (KYX, s. 89) "Bizim öldürmek için tutup zindana attığımız on adam var."

22. Göre

Göre "-e göre, nazaran; için". Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında kullanımı görülen bir edattır. Bu edat gör- (<kör-) "görmek, bakmak" fiilinin zarf-fiil biçimidir⁵⁸. Yönelme hâinden sonra kullanılır. Uygunluk, sebep, karşılaştırma ve sınırlama işlevleriyle kullanılır.

Yerine **göre** tüz söyle, zamanına **göre** söz söyle. (AAS, s. 23) "Yerine göre doğru söyle, zamanına göre söz söyle."

Bibliotekada kitaplar belgili sistemağa **göre** tizile. (KRS, s. 285) "Kütüphanede kitaplar belirli bir sisteme göre diziliyor."

Yuvurğ**anğa göre** ayağınını uzat. (KRS, s. 381) "Ayağını yorganına göre uzat."

İbragim üyünde bu yaşav bolmağ**anğa göre** anasın unutup, kızlar bulan külep, oynap tura. (KYX, s. 45) "İbrahim, evinde böyle bir yaşantı olmadığı için annesini unutarak, kızlar ile gülüp oynuyor."

Xan köpden berli Tabuldunu yaşavun görme süyegenine **göre** raziligin bildire. (KYX, s. 206) "Han çoktan beri Tabuldu'nun hayatını görmek istediği için kabul ediyor."

⁵⁸J. Deny, **age.**, s. 595, Muharrem Ergin, **age.**, s. 371, Tahsin Banguoğlu, **age.**, s. 277, İ. A. Kerimov-A. B. Axmedov, **age.**, s. 142; B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **age.**, s. 340; E. Şükürov, **age.**, s. 40

Oğar **göre** bular da gelip şonda qonaq tüşeler. (KYX, s. 213) "Onun için bunlar da gelip orada konuk oluyorlar."

Yoldaş İbrahimov Narimannı taklifine **göre** men sağa namuslu iş tapşuraman. (KT5, s. 118) "Yoldaş İbrahim Nariman'ın teklifine nazaran, ben sana namuslu iş veriyorum."

Ozoqda, özünü zamanına **göre** alğanda, bu da ulla üstünlük. (AAS, s. 4) "Elbette, kendi zamanına göre değerlendirilirse, bu da büyük başarıdır."

Kağızğa **göre** Qaraçaçnı gelgen elçi bulan yibere. (KYX, s. 53) "Kâğıda göre Karaçaç'ı gelen elçi ile gönderiyor."

23. Haqında/Haqından

Haqında/haqından "hakkında". Yalın hâlden sonra edat göreviyle kullanılmaktadır. Arapça "hakk" kelimesine iyelik eki ve bulunma/çıkma hâl eki gelerek oluşmuştur (hakk+ı+n--+da/dan). İlgi bildirir.

Davda ortaçılıq etgen sizin yurtulanı **haqında** xabarlağız. (KT5, s. 4) "Savaşa katılan köylüleriniz hakkında konuşunuz."

Dağı da bir xıylı masalalanı **haqında** söylemege süyse de, turup savbollaşma başladıq. (KT5, s. 68) "Daha pek çok mesele hakkında konuşmak istiyorduysak da kalkıp vedalaşmaya başladık."

Özügüzünü **haqında** xabarlayğanda siz qaysı mestoimeniyeleni qollaysız? (KT5, s. 15) "Kendi hakkınızda konuşurken hangi zamirleri kullanıyorsunuz?"

Söylevçüler bayramğa hazirlenivnü **haqında** aytdılar. (KT5, s. 82) "Konuşucular, bayrama hazırlanma hakkında konuştular."

Zazay özü frontğa getmege toqtaşğanı **haqında** başlap ata-anasına bildire. (KT5, s. 27) "Zazay, cepheye gitmesi hakkındaki kararını önce anne babasına bildiriyor."

Ulan ögey anası etegen talapnı **haqından** ayta. (KYX, s. 74) "Oğlan, üvey annesinin talebi hakkında konuşuyor."

24. Xas

Xas "has, özgü". Yönelme hâlden sonra kullanılan ve ilgi bildiren bir edattır. Arapça xa□□ "özgü, mahsus"⁵⁹ kelimesinden gelir. Kullanımı yaygın değildir.

Bolsa da, bu yırlar dövürge **xas** yaşavnu, umumi küyde alıp, tüz suratlay. (KXY, s. 6) "Yine de, bu şarkılar devrine özgü hayatı, genel olarak, doğrudan tasvir ediyor."

Bu kemçilik köplege **xas**. (KRS, s. 345) "Bu eksiklik çoğuna has."

25. Qarağanda

Karaganda "-e göre; -e nazaran, -e kıyasla; -e doğru". Yönelme hâlden sonra edat olarak kullanılır. Bu edat kara- "bakmak" filline -gan sıfat-fiili ve bulunma hâl eki gelerek (< kara-gan+da) oluşmuş ve ilk sözlük anlamını kaybetmiştir⁶⁰. Karşılaştırma ve uygunluk işleviyle kullanılmaktadır.

⁵⁹Türkçe Sözlük 2, TDK Yay., 9. Baskı, Ankara 1998, s. 950

⁶⁰B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), *age.*, s. 343; A. M. Appayev-A.M. Bayramkulov-A. Y. Boziyev-A. X. Sottayev, A. M. Appayev-A.M. Bayramkulov-A. Y. Boziyev-A. X. Sottayev, **Qaraçay-Malqar Tilni Grammatikası**, Fonetika, Morfolojiya, Sintaksis, Nalçik 1966, s. 233; D. S. Nasırov-E. B. Berdimuratov-A. D. Dävletov-A. B. Bekbergenov, **Häzirgi Qaraqalpaq Tili**, Morfolojiya, Nökis 1981, s. 245

Üç de kızğa **qarağanda** eki de ulanmı gelinleri bir zat da tügül yimik görüne. (KYX, s. 70) "Üç kızı göre, iki oğlanın hanımları bir şeye benzemiyor gibi görünüyor."

Sağa **qarağanda**, ol giççi görüne. (KRS, s. 190) "Sana göre o genç görünüyor."

Özgelerine **qarağanda** bu yaxşı etilgen. (TDS, s. 216) "Başkalarına nazaran bu iyi yapılmış."

Navruz, küyge **qarağanda**, bizge geçge taba gelgen va barı da qumuqları arasında onça yayılmağan. (KXY, s. 7) "Nevruz, anlaşıldığına göre, bize geç gelmiş ve bütün Kumuklar arasında da o kadar yayılmamıştır."

-Vollah qatın, şu çaxğa **qarağanda** namaz qılar hal yoq, -dep, qayıp ornuna girip yatğan. (KYX, s. 261) ""-Vallahi hanım, şu havaya göre namaz kılınacak durum yok" diyerek, dönüp yatağına girip yatmış."

Küyge **qarağanda**, bizin xalq aldın qolğapları qollamay bolğan. (TDS, s. 216) "Anlaşıldığına göre, bizim halkımız önceleri eldiven kullanmıyormuş."

26. Qaramay/Qaramaylı

Karamay "-e rağmen". Yönelme halinden sonra kullanılan bu edat; karşılık, rağmenlik bildirir. Bu edat kara- "bakmak" fiiline olumsuzluk eki -ma ve zarf-fiil eki -y gelerek (< kara-ma-y) oluşmuştur⁶¹. Sözlük anlamı "bakmadan" olan "karamay", bu sözlük anlamını (büyük oranda) kaybederek sonradan edat göreviyle kullanılmaya başlanmıştır. Kumuk Türkçesinde "karamay" az görülüp, daha çok qaramaylı (qara-ma-y+lı) şekli vardır.

heç bir zatğa **qaramay** (TDS, s. 221) "her şeye rağmen"

Xalq yomaqlarında zulmu etegenler, xıyanatçı adamlar, özleni baylığına da **qaramaylı** yaşavda xalqğa erşi görüngen yaravsuz işleni etegenliği sayalı gözden-gönülden tüşeler. (KYX, s. 7) "Halk masallarında zulüm edenler, hain adamlar zenginliklerine rağmen, hayatta halka kötü görünen faydasız işler yaptıkları için gözden, gönülden düşerler."

Yer terbenivler geltirgen çetimge de **qaramaylı**, oxuv yıl görmekli naticalar bulan tamamlandı. (KT5, s. 135) "Depremlerin getirdiği engellere rağmen, eğitim-öğretim yılı güzel neticelerle tamamlandı."

biz aytağanğa da **qaramaylı** (KRS, s. 190) "biz (onların) söylediğine rağmen de".

27. Qarap

Karap "-e göre, -e bakarak; e- doğru; -e karşılık, -e mukabil". Yönelme hâlinden sonra kullanılan bir edattır. Bu edat kara- "bakmak" fiiline zarf-fiil eki -p gelerek (< kara-p) oluşmuştur⁶². Uygunluk göreviyle kullanılır.

Anasına **qarap** kızın al, darayına **qarap** bezin al. (AAS, s. 29) "Anasına göre kızını al, kumaşına göre bezini al."

Avlaqda oq atğan küyüne **qarap** qızımı yada ulanmı bek tınç toқтаştırıp bolurbuz -dey. (KYX, s. 41) "Kırda ok atış şekline göre kız mı yoksa oğlan mı, çok dikkatli bir şekilde tespit ederiz, diyor."

Ma'nasına **qarap**, glagollar eki bölükke ayrıla. (KT5, s. 122) "Fiiller anlamına göre iki bölüme ayrılır."

⁶¹D. S. Nasırov-E. B. Berdimuratov-A. D. Dävletov-A. B. Bekbergenov, *age.*, s. 245

⁶²A. M. Appayev-A.M. Bayramkulov-A. Y. Boziyev-A. X. Sottayev., *age.*, s. 233; Suzan Duran, *agm.*, s. 69

Oğar **qarap** qumuq tildegi avazları haqında xabarlağız. (KT5, s. 134) "Ona göre Kumuk Türkçesindeki sesler hakkında bilgi veriniz."

Gişige sözüne **qarap** baha berirler. (AAS, s. 57) "Kişiyeye, sözüne göre kıymet verirler."; İnesine **qarap**, iybin al. (AAS, s. 65) "İğnesine göre, ipini al."

28. Qarşı

Karşı "-e karşı, -e doğru". Yönelme hâlimden sonra edat olarak kullanılmaktadır. Tenişev bu edatın karşı- "karşılaşmak, gürüş için karşılaşmak, birbirine karşı olmak" fiilinin zarf-fiil biçimi olarak (karşı < karşı-u) açıklar⁶³. Clauson, Muharrem Ergin ve Tahsin Banguoğlu da Tenişev gibi bu edatı karşı- fiilinin zarf-fiil biçimi olarak verirler⁶⁴. Necmettin Hacıeminoğlu ve Zeynep Korkmaz da karşı- fiilinin zarf-fiil biçimi olarak gösterirken Necmettin Hacıeminoğlu edatın yapısını "kar-ı-ş-u", Zeynep Korkmaz ise "kar-ı-ş-u" şeklinde ayırmaktadır⁶⁵. A. N. Kononov da edatı aynı şekilde kara- "bakmak, birbirine bakmak" fiiline götürerek "kara-ş-ı" şeklinde ayırarak bir zarf-fiil biçimi gösterir⁶⁶. Elövset Zakiroğlu Abdullayev edatın kökünü kara- "bakmak" fiiline götürür ve kara-ş-u şeklinde bir zarf-fiil biçimi olarak gösterir⁶⁷. Yere, yöne veya kişiyeye doğru yönelme bildirir.

Yomaqlar da xalqı yaşav halın, milli xasiyatın, fikruların, umutların, zulümçulağa **qarşı** yürütgen yabuşuların va onlardan üst boluvğa teren inanuvun suratlay. (KYX, s. 5) "Masallar da halkın hayatını, millî karakterini karakterini, fikirlerini, umutlarını, zalimlere karşı yürüttüğü savaşları ve onlardan üstün olmak için derin inancını anlatır.

Özlerden alağan yasaqı yıldan-yılğa artdırağan ulla topraq essi Mosevkege **qarşı** sabançılar birigip yabuyuv yürüte. (KYX, s. 7) "Köylüler, kendilerinden aldığı vergiyi her yıl arttıran büyük toprak sahibi Mosevke'ye karşı toplanıp, mücadele ediyorlar."

bir-birine **qarşı** (KRS, s. 193) "birbirine karşı".

Terezege **qarşı** barıp, olturğan. (KXY, s. 37) "Pencereye doğru gidip, oturmuş."

Oğar **qarşı** düşmanlar baş götirse, / Devler yimik büdüremey yaqlayıq. (KT5, s. 111) "Ona karşı düşmanlar baş kaldırırsa, devler gibi yılmadan savunalım."

nizamı buzağanlağa **qarşı** (KRS, s. 238) "nizamı bozanlara karşı".

29. Qayrı

Gayrı "-den başka". Çıkma hâlimden sonra kullanılan bir edattır. Arapça "gayr" kelimesinin teklik 3. şahıs iyelik ekiyle oluşmuş (< gayr+ı) şeklindedir⁶⁸. Sınırlama ve bağlama işlevleriyle kullanılır.

Sizin yurtda qumuq tilden **qayrı** tilde söyleyenler yaşaymı? (KT5, s. 6) "Sizin yurdunda Kumuk Türkçesinden başka bir dilde konuşanlar yaşıyor mu?"

Olanı paçalıqlarında bir atasından **qayrı** er kişi de yoq. (Kum. Türk., s. 29) "Onların ülkelerinde yalnız babasından başka hiç erkek de yok."

⁶³E. R. Tenişev (Red.), *age.*, s. 493

⁶⁴Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 663; Muharrem Ergin, *age.*, s. 372; Tahsin Banguoğlu, *age.*, s. 227

⁶⁵Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 52; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 65

⁶⁶A. N. Kononov, *age.*, s. 323

⁶⁷Elövset Zakiroğlu Abdullayev, *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 9

⁶⁸Muharrem Ergin, *age.*, s. 371

Amalsız atam netsin./Menden **qayrı** yaşı yoq. (KXY, s. 120) "Zavallı babam netsin, benden başka oğlu yok."

Özleni ana tilinden **qayrı** rus tilni de üyreneler. (KT5, s. 6) "Kendilerinin ana dilinden başka Rusçayı da öğreniyorlar."

Tepsige bulardan **qayrı** paçanı vazir-vakilleri de oltura. (KYX, s. 145) "Bunlardan başka sofraya padişahın vezirleri, vekilleri de oturuyor."

Birevden **qayrı**, barısı da yaxşı cavap berdi. (Kum. Til, s. 141) "Birisinden başka, hepsi de güzel vevap verdi."

Qumuq tilde söyleygenler Dağıstandan **qayrı** başğa respublikalarda da yaşay. (KT5, s. 5) "Kumuk Türçesiyle konuşanlar Dağıstan'dan başka diğer cumhuriyetlerde de yaşamaktadır."

30. Ornuna/Ornunda

Ornuna/Ornunda "yerine". İsimlerin yalın, zamirlerin tamlama hâlinde sonra edat göreviyle kullanılan bir kelimedir. Kelimenin kökü "yer, mevki" anlamındaki orun'dur. Orun kelimesine teklik 3. şahıs iyelik ve yönelme hâl eki gelerek oluşmuştur (ornuna<orun+ı+n+a>). Bir örnekte de bulunma hâli eki almış ornunda (<orun+ı+n+da>) şekli de görülmektedir. Orun kelimesinde orta hecede bulunan ünlü düşmüştür. Birisinin veya bir şeyin yerine geçme, onun yerini alma anlamında ilgi bildirir. Daha çok kişi zamirlerinden sonra bu görevle kullanılır.

Ozoqda, getgen sözleni **ornuna** gelgen sözler de bar. (AAS, s. 9) "Elbette, kaybolan sözlerin yerine gelen sözler de var."

Yaşavğa çıqğan har yañı esgini öz yerinden xozğay, onu **ornuna** özü toqtay. (AAS, s. 9) "Hayata çıkan her yeni, eskiyi yerinden kaldırıp, onun yerine kendisi geçer."

Meni **ornuna** teatrğa sen bar. (TDS, s. 606) "Benim yerime tiyatroya sen git."

Şu predlojeniyede *baraman* degen haligi zamannı glagolu gelecek zamannı **ornunda** qollanğan. (KT5, s. 124) "Şu cümlede *baraman* denen şimdiki zaman fiili, gelecek zaman yerine kullanılmıştır."

31. Özge

Özge "başka". Çıkma hâlinde sonra kullanılan bir edattır. Edatın kökenini araştıran dilciler bu edatın öz kelimesi ile yönelme hâl ekinin birleşmesinden (öz+ge) meydana geldiğini belirtirler⁶⁹. Yalnız Necmetin Hacıeminoğlu bu kelimenin özik- (öz+i-k- > öz+i-k-e > özge) "benlik iddiasında bulunmak, kendisini benzerlerinden farklı görmek" fiilinden yapılmış olduğunu söyler⁷⁰. Edat olarak kullanımı azdır. İşi, olayı, durumu sınırlar ve kesin olarak belirtir.

Özünden **özge** gişi bir zat da bilmey dep oylaşma yaramas. (Kum. Til, s. 141) "Kendinden başka kimse hiçbir şey bilmiyor diye düşünmek doğru değildir."

ondan **özge** de (KRS, s. 250) "ondan başka da".

mundan **özge** de (KRS, s. 250) "bundan başka da".

⁶⁹B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), *age.*, s. 339; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 12; H. Mirzezade, *age.*, s. 315; E. Şükürov, *age.*, s. 46

⁷⁰Necmettin Hacıeminoğlu, *agm.*, s. 183

32. Sayalı

Sayalı "dolayı, için, yüzünden". Kumuk Türkçesinde yalın hâlden sonra kullanılan bir edattır. Bu edat Farsça saya (<sāye) kelimesine -lı isimden isim yapma eki gelerek oluşmuştur (sayalı < sāye+lı⁷¹. Sebep ve vasita ilgisiyle kullanılır.

Şo **sayalı** biz arbanı teberip, olağa kömek etebiz. (KT5, s. 29) "Bunun için biz arabayı itip, onlara yardım ediyoruz."

O **sayalı** tigeğinde, bir neçe keren barmağına da çançıldı. (KT5, s. 127) "O yüzden dikerken, birkaç kez parmağına da (iğne) battı."

Bizni görme gelgen **sayalı** köp savboluğuz Aysat Zayirbekovna. (KT5, s. 40) "Bizi görmeye geldiğiniz için çok sağ olunuz Aysat Zayirbekovna."

Atası onu köp işlerin bilegeni **sayalı** alma süymey. (KYX, s. 230) "Babası onun çok işlerini bildiği için, almak istemiyor."

Şo **sayalı** terekleni asta çayqap yada uzun qurux bulan butaqların asta-asta terbetip, qarın töğügüz. (KT5, s. 18) "Bu yüzden ağaçları yavaşça sallayarak ya da uzun bir sıruk ile dallarını oynatarak, karlarını dökünüz."

Nemets tilni bilmeygenim **sayalı** universitetge tüşüp bolmadım. (Kum. Til, s. 141) "Almanca bilmediğim için üniversiteye giremedim."

Yaşav geldi elibizge, / Yarıq girdi gözübüzge. / Renk qoşuldu yüzübüzge / Sen **sayalı**, Ullu Oktyabr. (KT5, s. 63) "Hayat geldi elimize, ışık girdi gözümüze, renk geldi yüzümüze, senin sayende, Büyük Ekim."

33. Sayın

Sayın "her, -dıkça". Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında görülen ve yalın hâlden sonra kullanılan bir edattır. Bu edat Eski Türkçede "sayu" biçimiyle görülmektedir. W. Bang ve A. Von Gabain sayu edatının sa- "saymak" fiilinin zarf-fiil biçimi olduğunu (< sa-y-u) söylerler⁷². Bu edatın bugün sayın olarak görülen şekli üzerinde iki farklı görüş vardır. W. Bang ve Mustafa Öner sayın edatını, sayu kelimesinin -n vasita hâli ekiyle genişlemiş biçimi olarak (sayu+n > sayın) kabul ederken⁷³, Zeynep Korkmaz sayın'ın say- "saymak" fiilinin -ın eki almış zarf-fiil biçimi (< say-ın), Oruzbayeva da sa- "saymak" fiilinin -yın eki almış zarf-fiil biçimi olarak (<sa-yın) görür⁷⁴. İsimlerde sonra geldiğinde zaman, yer ve nesne bakımından derece bildirerek "her" anlamı verirken, sıfat-fillerden sonra geldiğinde ise "-dıkça/-dikçe" anlamında devamlılık, sürerlilik bildirir.

Gün **sayın** bulanı arasında pikir birlik tuvula bara. (KT5, s. 72) "Her gün bunların arasında fikir birliği doğuyor."

Sovet xalqını yaşavu gün **sayın** öse. (Kum. Til, s. 141) "Sovyet halkının yaşantısı her gün gelişiyor."

Gün **sayın** üyken qonaq gele. (KRS, s. 337) "Her gün büyük konuk geliyor."

⁷¹Yong-Song Li, *agt.*, s. 334

⁷²W. Bang, *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev. Tahsin Aktaş), TDK Yay., Ankara 1996, s. 53; A. Von Gabain, *age.*, s. 94

⁷³W. Bang, *age.*, s. 56; Mustafa Öner, *agm.*, s. 16

⁷⁴Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 70; B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), *age.*, s. 335

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Tınış alğan **sayın**, İbragimni bir metr çaqı örge taşlay. (KYX, s. 51) "Nefes aldıkça, İbrahim'i bir metre kadar yukarı atıyor."

Çaq busa barğan **sayın** buzuqlaşa. (Kum. Til, s. 142) "Devir ise gittikçe bozuluyor."

Samolyot barğan **sayın** töben tüşe. (KRS, s. 274) "Uçak gittikçe alçalıyor."

Sayın edatının kendisiyle aynı anlamda olan "her" kelimesi de kullanıldığı zaman durumu, nesneyi pekiştirir.

Öz işleribizni haqında har ay **sayın** 20-30 satır yaza turmaqı tiledi. (KT5, s. 68) "Kendi işlerimiz hakkında her ay 20-30 satır yazmamızı istedi."

Har görge **sayın** ikram etemen. (TDS, s. 338) "Her gördükçe ona selam veriyorum."

34. Sebep

Sebep "dolayı, için". Kumuk Türkçesinde yalnız bir örnekte, yönelme hâlden sonra edat olarak kullanımı görülmüştür. Arapçadan Türkçeye geçmiştir. Sebep ilgisiyle kullanılır.

Oğar **sebeb**: munu ana qardaşları buğar kızılbaş paçanı şo arıvlüğü dünyağa malim giççi qızın alabız dep qabar yiberge. (KYX, s. 147) "Ondan dolayı, bunun annesi ve kardeşleri buna, kızılbaş padişahının güzelliği dünyaca meşhur küçük kızını alacağız, diye haber yollamışlar."

35. Sebepli

Sebepli "dolayı, için, yüzünden, sebebiyle". Yalın hâlden sonra edat olarak kullanımı görülmektedir. Arapça "sebep" kelimesine Türkçe +li yapım eki gelerek (< sebep+li) oluşmuştur. Sebep ilgisiyle kullanılmaktadır.

Sen **sebepli** olar Moskvağa getip bolmay qaldılar. (Kum. Til, s. 141) "Onlar, senin yüzünden Moskova'ya gidemediler kaldılar."

Tilge layıq, haqlığa teren, haq-gertige muhkam satırları muna şo **sebepli** kim de uşata, kim de aburlay. (AAS, s. 12) "Dile uygun, akıla derin, gerçeğe muhkem satırları işte bundan dolayı herkes de sever, herkes de hürmet eder."

siz **sebepli** (KRS, s. 280) "sizin yüzünüzden".

ot tüşge **sebepli** (TDS, s. 345) "tutuştığı için".

zasedaniye **sebepli** (TDS, s. 345) "oturumdan dolayı".

36. Soñ

Soñ "sonra; dolayı, için". Çıkma hâlden ve yalın hâlden sonra kullanılan bir edattır. Türkçede isim, sıfat ve zarf olarak da kullanılan soñ "son" kelimesi edat olarak da kullanılmaktadır. Zaman ve sıralama ilgisiyle kullanılır.

Davdan **soñ** Salimatnı ullanı qayıp geldi. (KT5, s. 91) "Savaştan sonra Salimat'ın büyük oğlu dönüp geldi."

Ekzamenler bitge **soñ**, toğuzunçu klassğa çıqğan yaşlar işge girişdi. (KT5, s. 133) "Sınavlar bittikten sonra, dokuzuncu sınıfa geçen çocuklar işe koyuldu."

Eri getip bir neçe cumadan **soñ** qatın köp ariv bir ulan taba. (KYX, s. 211) "Kocası gittikten birkaç hafta sonra, kadın çok güzel bir oğlan doğurur."

Epos poeziyasını yiğitlik eposundan **soñ** gelegen bir qatlaw-yigitlik-tarixi yırları. (KXY, s. 6) "Destan şiirinin yiğitlik destanından sonra gelen bir aşaması da "yiğitlik tarihi şarkıları"dır."

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Ondan **soñ** dağı da üç gişi çığıp söyledi. (Kum. Til, s. 141) "Ondan sonra üç kişi daha çıkıp konuştu."

Çıkma hâlinde sonra kullanılan bu edat, Kumuk Türkçesinde sıfat-fiilin yalın hâlinde sonra da aynı görevle kullanılmaktadır.

Geçivden çıqğan **soñ** bular heç dağı laqır etmey qabanğa yetişeler. (KYX, s. 26) "Geçitten çıktıktan sonra, bunlar hiç konuşmadan domuzla yetişiyorlar."

Asgerxan ayıqğan **soñ** suratına qarasa, özü aytağan kız bu da tügül. (KYX, s. 37) "Asgerhan ayıldıktan sonra yüzüne baktığında, kendisinin dediği kızın bu olmadığını da görür."

Arba avğan **soñ** yol gösterenler köp bolur. (AAS, s. 48) "Araba devrildikten sonra yol gösterenler çok olur."

37. Taba/Tabalaq

Taba "-e doğru; aracılığıyla, üzerinden, -den". Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında çeşitli varyantlarıyla yönelme hâli ekinde sonra kullanılan bir edattır. Kumuk Türkçesinde yönelme hâlinin yanında, çıkma hâlinde sonra da kullanılmaktadır. Kumuk Türkçesinde iki örnekte de tabalaq şekline rastlanmıştır. Seyrek olarak görülen tabalaq şekli, taba edatına -laq yapım ekinin gelmesiyle oluşmuştur⁷⁵.

Taba edatı, tap- "bulmak" fiilinin zarf-fiil biçimidir⁷⁶. Bu edat; yönelme, zemen ve vasıta işlevleriyle kullanılmaktadır.

Ertenge **taba** qar da yavdu. (KT5, s. 129) "Sabaha karşı kar da yağdı."

Tavğa **taba** bulut birden-bir sıq boldu. (Kum. Til, s. 142) "Dağa doğru birdenbire bulutlar sıklaştı."

Deñizge **tabalaq** özen yayıla gete. (Kum. Til, s. 142) "Vadi, denize doğru yayıla gidiyor."

Qamuşluqdan **tabalaq** gelegen bir qaban göründü. (Kum. Til, s. 142) "Kamışlıklardan gelen bir yaban domuzu göründü."

Taňğa **taba** boran güçlendi. (KT5, s. 30) "Tan vaktine doğru boran güçlendi."

Quşluqğa **taba** gün qızdırma va qar irime başladı. (KT5, s. 30) "Kuşluk vaktine doğru güneş ısıtmaya ve kar erimeye başladı."

Geçge **taba** ondan adamnı qarqarasın quvnaq etgen ariv iyisler yayıla. (KT5, s. 126) "Akşama doğru oradan insanın vücudunu ferahlandıran güzel kokular yayılıyor."

Çıkma hâlinde sonra kullanıldığında vasıta, aracılık bildirir.

Şo sözleni birleri bizge fars tilden **taba** girgen. (Kum. Til, s. 7) "O sözlerin bir kısmı bize Fars dili vasıtasıyla girmiştir.";

Qara deñiz flotnu moryaklarından **taba** Rossiyağa yaşırtığın gazetler yibere. (KT5, s. 19) "Karadeniz donanmasının denizcileri vasıtasıyla Rusya'ya gizlice gazeteler gönderiyor."

Min yetti yüz yigirma ekinçi yılda rus paçası Birinci Pötr ulla asgeri de bulan Astraxandan **taba** gemelege minip gelip, Kaspiy deñizini qayırçaq yağasında lager salıp toqtağan. (KT5, s. 56)

⁷⁵İ. A. Kerimov-A. B. Axmedov, *age.*, s. 142

⁷⁶Gerard Clauson, *age.*, s. 435; A. Von Gabain, *age.*, s. 85; K. Grönbech, *age.*, s. 36; W. Bang, *age.*, s. 55; Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 86; Muharrem Ergin, *age.*, s. 372; Suzan Duran, *age.*, s. 57; V. N. Xangildin, *age.*, s. 283

"1722 yılında Rus çarı I. Petro kalabalık ordusuyla Astrahan üzerinden gemilere binip gelerek, Hazar denizinin killi yakasına kamp kurup konaklamış."

38. Teñli

Teñli "gibi". Yalın hâlden sonra kullanılan bir edattır. Bir örneği tespit edilmiş olup karşılaştırma yapmaktadır. Bu edat teñ "denk, eş, benzer" kelimesine -li yapım eki gelerek (< teñ+li < teñ+lig) oluşmuştur. Yong-Song Lİ teñ "denk, benzer" kelimesinin aslının Çince deng "çeşit; eşit" kelimesi olduğunu söyler⁷⁷.

Biyim, seni köp yürüdüm soluñdan.../ Özüm **teñli** adamlanı qaratıp, / Ne bergensen mağa biyim, qoluñdan? (KXY, s. 106) "Beyim, senin solundan çok yürüdüm, kendim gibi adamları sana baş eğdirerek. Ne vermişsin bana beyim, elinden?"

39. Tış

Tış "dışında". Çıkma hâlinden sonra kullanılan bir edattır. Yalnız iki örnekte rastlanmıştır. Birincisinde sınırlama, ikincisinde pekiştirme işlevi görülür.

umutdan **tış** (TDS, s. 629) "umulanın dışında".

gezikden **tış** (TDS, s. 629) "olağanüstü"

40. Tutup

Tutup "-den itibaren, -den başlayıp,-den beri". Kumuk Türkçesinde çıkma hâlinden sonra kullanılan bir edattır. Bu edat, tut- "tutmak" fiiline zarf-fiil eki -(u)p gelerek (< tut-up) oluşmuştur. Bir yerin, mesafenin başlangıç noktası ile bir işin, olayın başlangıç zamanını gösterir.

-Muna, yurtnu qırıyından **tutup**, şo yaq barı da biy Mosevkeni yeri -dey hamzayurtlular. (KYX, s. 177) ""-İşte, yurdun kenarından başlayıp, şu tarafın tamamı Mosevke Beyin yeri" diyor, Hamzayurtlular."

1938-nci yıldan **tutup** qumuq yazıv grafikasını kürçüsünde yürüle. (KRS, s. 7) "1938 yılından beri Kumuk yazısı Rus alfabesi temeline dayalı olarak yürütülüyor."

1819-ncü yıldan **tutup** (KRS, s. 324) "1819 yılından beri"

şo günden **tutup** (KRS, s. 324) "şu günden itibaren"

yaşdan **tutup** (TDS, s. 436) "çocukluktan beri".

41. Tuvra

Tuvra "-e doğru". Yönelme hâlinden sonra kullanılan bir edattır. "togru" (Türkiye Türkçesinde doğru) kelimesinin Kumuk Türkçesinde aldığı şekildir. Clauson bu edatın, to,- "aşmak, geçmek" fiiline ettirgen çatı eki -ur ve zarf-fiil eki -u gelerek oluştuğunu (to,-ur-u>to,ru) söyler⁷⁸. J. Deny, Povet de Courteille'in doğru kelimesinin kökenini doğ- fiiline götürdüğünü söyler. Kendisi ise, bunun tig- "değmek, vasıl olmak" fiilinden türeyen tigrü kelimesinin sonradan kalın ahenkli şekli olan doğru'ya dönüşmesi olarak kabul eder⁷⁹. Suzan Duran, Povet de Courteille'in düşüncesini gerçeğe daha yakın olduğunu söyler ve bu edatın to,ru- "doğrulmak, yönelmek" fiilinin -, eki ile isimleşip (toğru-,) sonradan -, ekini düşürerek to,ru şekline geldiğini belirtir⁸⁰. Necmettin Hacıeminoğlu Türkçede henüz to,ru, şekline rastlanmadığını belirterek, Suzan

⁷⁷Yong-Song Lİ, **agt.**, s. 417

⁷⁸Gerard Clauson, **age.**, s. 472-473

⁷⁹Jean Deny, **age.**, s. 593

⁸⁰Suzan Duran, **agm.**, s. 68

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Duran'ın görüşüne katılmaz ve bu edatın, to,ur- fiilinin zarf-fiil biçimi olarak kabul edilmesinin daha makul olduğunu söyler⁸¹. Bu edat Kuzey grubu Türk lehçelerinde çok fazla kullanılmamaktadır. Daha çok Oğuz grubu lehçelerinde kullanılan bir edattır⁸². Bu edatın yerine Kuzey grubu Türk lehçelerinde "taba", "karap" gibi edatlar kullanılmaktadır. Kumuk Türkçesinde de bir örneğine rastlanmış olup, yönelme işleviyle kullanılmıştır.

Oram degen ulla yolğa çañ salıp, / Qoşuña **tuvra** çabıp bardıñ sen. (KXY, s. 16) "Sokak gibi büyük yolda tozu dumana katıp, eşine doğru koşup gittin sen."

42. Uçun

Uçun "için, dolayı; yerine". Kuzey Türk lehçelerinin hepsinde yalın hâlden ve tamlama hâlinden sonra kullanılan ve kapsamı çok geniş olan bir edattır. Edatın kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur.

A. Von Gabain'e göre uç "nihayet, son" isminden türeyen *uç- > *üç- "hedef almak" fiilinin -n'li zarf-fiil biçimidir⁸³. Zeynep Korkmaz da bu edatın kökünün uç olduğunu ancak Gabain'in dediği gibi "uç, nihayet" değil, "sebepl" anlamına geldiğini ve uç- fiiline gitmeksizin bu edatın uç "sebepl" + ı iyelik eki + +n vasıta hâli eki (> uçın) şeklinde izah edilmesini gerektiğini söyler⁸⁴. Muharrem Ergin ve Necmettin Hacıeminoğlu da Zeynep Korkmaz'la aynı görüştedirler⁸⁵. Oruzbayeva ve Nurmahanova da kelimeyi Zeynep Korkmaz gibi ayırmışlar ancak uç kelimesinin anlamını "uç, nihayet, son" şeklinde vermişlerdir⁸⁶. J. Deny bu edatın "uçundan" kelimesinden geldiğini söyler, ancak eseri Türkiye Türkçesine çeviren Ali Ulvi Elöve Deny'ye karşı çıkararak bu edatın "karşılık, misilleme" anlamındaki "öç" kelimesinden türediğini ve öç-ün "karşılık olarak, misilleme olarak" anlamlandırılabilceğini belirtir⁸⁷. K. Grönbech ise uç kelimesinin vasıta hâli eki olarak uç+un olduğu şeklinde izah edilen görüşlere katılmaz ve şimdilik mesele hakkında karara varmanın mümkün olamayacağını belirterek herhangi bir yorumda bulunmaz⁸⁸.

Kumuk Türkçesinde kullanımı oldukça yaygın olan bu edat; sebep, amaç ve ilgi işlevleriyle kullanılır.

Bugün onu tepside aş aşamayğanı da köbüsü şonu **uçun** edi. (KYX, s. 147) "Bugün onun sofrada yemek yememesinin çoğu da ondan dolayı idi."

Buğar ulan özü ne **uçun** çıqğanlığın ayta. (KYX, s. 169) "Oğlan, buna ne için çıktığını söylüyor."

Bu adamnı ne **uçun** taqsırlaylar? (KRS, s. 301) "Bu adamı ne için cezalandırıyorlar?"

Soñ bir az rahat bolmaq **uçun** yatıp uxlay. (KYX, s. 50) "Sonra, biraz dinlenmek için yatıp uyuyor."

On altı gün dünyanı 81 hukumatından cıyılğan sportsmenler medallağa yes bolmaq **uçun** qast etdiler. (KT5, s. 60) "Dünyanın seksen bir ülkesinden gelen sporcular, madalya kazanmak için on altı gün boyunca mücadele ettiler."

⁸¹Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 37

⁸²bk. Birscl Oruç, *agt.*, s. 208-212

⁸³A. Von Gabain, *age.*, s. 97

⁸⁴Zeynep Korkmaz, "uçun/içün/için v.b. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine", *TDAY-B* 1961, TDK Yay., Ankara 1988, s. 35

⁸⁵Muharrem Ergin, *age.*, s. 237; Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 98

⁸⁶B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), *age.*, s. 331; E. N. Nurmahanova, E. N. Nurmahanova, *Türki Tilderiniñ Sahıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1971, s. 134

⁸⁷Jean Deny, *age.*, s. 564

⁸⁸K. Grönbech, *age.*, s. 31-32

Bir cınslı köp predmetleri bir-birinden ayırıp bilmek **uçun**, olağa atlar tağıla. (KT5, s. 111) "Aynı cinsten olan birden çok nesnelere birbirinden ayırabilmek için, onlara adlar verilir."

Meni çöbüm çıkğan, davğa baraman! -dey. Abdul-Macid: -Seni **uçun** men barayım! -dey. (KYX, s. 87) ""Benim kuram çıkmış, savaşa gidiyorum!" diyor. Abdulmacit: "-Senin yerine ben gideyim!" diyor."

Meni ayavlu Vatanım, men seni **uçun** aziz canımı da berirmen. (KT5, s. 40) "Benim sevgili vatanım, ben senin için aziz canımı da veririm."

Yuvuğuna mal berer, /Qurdaşı **uçun** can berer. (Kum. Türk., s. 103) "Yakınına mal verir, karkadaşı için can verir."

Şu kitapnı Moskvadan seni **uçun** alıp gelgenmen. (Kum. Til, s. 141) "Şu kitabı Moskova'dan senin için alıp gelmişim."

43. Uzağına/Uzağında

Uzağına/Uzağında "boyunca". Yalın hâlden ve tamlama hâlinden sonra edat göreviyle kullanılan bir kelimedir. Bu edat, uzak "uzak; uzun" kelimesine 3. kişi iyelik eki ve yönelme/bulunma hâl eki gelerek (uzağına < uzak+ı+n+a/da) oluşmuştur. Mevsim, ay, hafta, gün, yıl gibi zaman ilgisi taşıyan kelimelerden sonra gelerek zaman miktarı bildirir, zaman ilgisi kurar.

-Nege bolağandır, ay yarımı **uzağına** qırğa çığıp hava tiydirmege de qoymadıñ -dey. (KYX, s. 182) ""-Ne olsun, yarım ay boyunca kıra çıkıp hava almama da izin vermedin" diyor."

Bektemir de, men de bir yılını **uzağına**, bir-biribizni süygenbiz. (KYX, s. 193) "Bektemir de, ben de bir yıl boyunca birbirimizi sevmişiz."

Geçeni **uzağında** içseñ de esirmessen. (KYX, s. 42) "Gece boyunca içsen de sarhoş olmazsın."

Xan taxında oturup, üç yılını **uzağında** har vilayetlağa kağızlar va elçiler yiberip qıdırta. (KYX, s. 79) "Han tahtında oturup, üç yıl boyunca her vilâyete kağıtlar ve elçiler gönderip dolaştırıyor."

Moskvada Leninin atındağı stadionda on altı gününü **uzağında** Olimpiada otu yanıp turdu. (KT5, s. 60) "Moskova'da Lenin adındaki stadyumda on altı gün boyunca olimpiyat ateşi yanıp durdu."

44. Üstüne/Üstünde/Üstünden

Üstüne/üstünde/üstünden "üzerine, hakkında, yüzünden". Kuzey grubu Türk lehçelerinin tamamında yalın hâlden ve tamlama hâlinden sonra edat göreviyle kullanılır. Üst "üst, yukarı" kelimesine teklik 3. şahıs iyelik ekinde sonra ismin yönelme, bulunma ve çıkma hâl eklerinden biri (üst+ü+n+e; üst+ü+n+de; üst+ü+n+den) gelerek edat göreviyle kullanılır. Şinasi Tekin üst şeklinin, üs "yukarı, üst" kelimesine -t ekinin gelmesiyle üst (< üs+t "üst, yukarı") oluştuğunu söyler⁸⁹. Bu edat; ilgi, sebep, bağlama ve zaman işlevleriyle kullanılır.

O biraz alda şo qabannı **üstünden** mağa laqır etgen edi. (KYX, s. 25) "O, biraz önce şu domuz hakkında benimle konuşmuştu."

Ayuv onda qayğırışıp, aşap-ıçıp, atnı **üstünden** heç laqır da etmey çığa. (KYX, s. 26) "Ayı orada baş sağlığı dileyip, yiyip içip, at hakkında hiç konuşmadan çıkar."

⁸⁹Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yay., İstanbul 2001, s. 233

birevni **üstünden** arz etmek (KRS, s. 388) "birisi hakkında şikâyetçi olmak"

birevni **üstünden** söylemek (KRS, s. 388) "birisi hakkında konuşmak".

Barı da seni **üstünden** boldu. (KRS, s. 388) "Her şey senin yüzünden oldu."

onu **üstüne** (KRS, s. 388) "onun üstüne, ayrıca"

aş **üstünde** (KRS, s. 388) "yemek üzerinde".

45. Yaqdan/Yağından

Yaqdan/Yağından "bakımdan, bakımından, yönünden, tarafından". Kumuk Türkçesinde edat göreviyle kullanılmaktadır. Yak "yan, taraf" kelimesine teklik 3. şahıs iyelik eki ve çıkma hâl ekinin gelmesiyle (yağ+i+n+n+nan < yak+i+n+n+dan) oluşmuştur. Arada iyelik eki olmaksızın "yaktan" biçimiyle de edat olarak kullanılmaktadır. İlgi bildirir.

Şo **yaqdan** "Yılan Xannı", "Amanatnı", "İbrahimni" yomaqları va başqa yomaqlar misalğa geltirmege yaray. (KYX, s. 5) "Bu bakımdan "Yılan Han", "Amanat", "İbrahim" masalları ve başqa masallar örnek olarak verilebilir."

Şo **yaqdan** xalq xabarçısı, şair, Avay Akavovnu atı bütün respublikağa belgili. (KYX, s. 8) "Bu bakımdan halk hikâyecisi, şair Ayav Akavov'un adı bütün cumhuriyette bilinir."

Bulay xabarlanı tarbiyalav **yaqdan** da va xalqnı tarixin üyreniw **yaqdan** da ullan ahamiyatı bar. (KYX, s. 7) "Böle hikâyelerin eğitim yönünden de, halkın tarihini öğrenme yönünden de büyük önemi vardır."

Mana **yaqdan** qumuq yomaqlar va xabarlar türlü türlü. (KYX, s. 5) "Anlam bakımından Kumuk masalları ve hikâyeleri çeşitlidir."

Qumuq yomaqlar forma **yaqdan** da bek türlü-türlü. (KYX, s. 8) "Kumuk masalları şekil bakımından da çok çeşitlidir."

Bu bir yılını içinde köp ahlülü ocaqlağa hukumat **yağından** kömek hisapda 2793 miñ manat aqça berilgen. (TDS, s. 667) "Bu bir yıl içinde çok çocuklu ailelere hükümet tarafından yardım olarak 2793 bin ruble para verilmiş."

46. Yerli

Yerli "-e kadar". Kumuk Türkçesinde yönelme hâlinden sonra kullanılan, yer ve zaman sınırlaması ile pekiştirme yapan bir edattır. Yer "yer" kelimesine -li yapım eki gelerek (< yer+li) oluşmuştur.

Olar yurtğa **yerli** söylemey yürüdüler. (Kum. Til, s. 141) "Onlar köye kadar konuşmadan yürüdüler."

Men kitapnı 20-nçı betine **yerli** oxudum. (KT5, s. 75) "Ben kitabı yirminci sayfasına kadar okudum."

Biz hali birden onğa **yerli** sanawlar SSSR-degi barı da türk tillerde neçik aytılağanını görsetmege süyebiz. (TDS, s. 476) "Biz şimdi birden ona kadar sayıların SSCB'deki bütün Türk lehçelerinde nasıl söylendiğini göstermek istiyoruz."

Qumuqlanı yigitlik eposu ecelgi vakitlerden taba gele, ol yuvuq hisapda XIII-XIV yüz yılağa **yerli** yaratıla turğan. (KXY, s. 6) "Kumukların yigitlik destanı önceki devirlerden beri geliyor, o, yaklaşık 13.-14. yüzyıllara kadar yaratıla gelmiştir."

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Tek halige **yerli** qumuq yomaqları ayrı cıyımı çıqmağan. (KYX, s. 9) "Yalnız şimdiye kadar Kumuk masalları ayrı bir kitap olarak çıkmamıştır."

Ol 45-50 yaşına **yerli** dünyanı qıdırıp yürügen. (KYX, s. 151) "O, kırk beş-elli yaşına kadar dünyayı gezip dolaşmış."

mart aydan may ayğa **yerli** (KRS, s. 133) "mart ayından mayıs ayına kadar"

başından ayağına **yerli** (KRS, s. 133) "başından sonuna kadar".

47. Yimik

Yimik "gibi". Yalın hâlden ve tamlama hâlinden sonra kullanımı görülen bir edattır. Kumuk Türkçesinde bu edat "gimik" şeklinde telaffuz edilir ama "yimik" olarak yazılır⁹⁰.

Bu edatın kökü olan kip kelimesi Dîvânü Lûgati't-Türk'te kip "benzer, öğür" olarak verilmiştir⁹¹. Edatın kökenini inceleyen bütün Türkologlar Kaşgarlı'yı esas alarak bu kelimenin, kip "kalıp, şekil, form; örnek, benzer; suret, görünüş" kelimesine teklik 3. şahıs iyelik eki gelerek (kip+i > kibi=gibi) oluştuğunu belirtmişlerdir⁹². Bu edatın yimik (<gibik<kibik) şekli ise kibi edatına ok, ök, ük pekiştirme edatı gelerek (kibik < kibi+ok/ök/ük) oluşmuştur⁹³. Benzerlik, karşılaştırma, durum, şüphe, ihtimal işlevleriyle kullanılır.

İbragimni kiş **yimik** qap-qara atğa da mindirip yibere. (KYX, s. 50) "İbrahim'i samur gibi kapkara ata bindirip gönderiyor."

Seni **yimik** bir erkekni tapmasam, / Öz anama, tul qaldım dep, bararman! (KXY, s. 51) "Senin gibi bir erkeği bulamazsam, öz anneme dul kaldım deyip, giderim."

Yarlar yoq busa tolqunlar, gök bürüler **yimik** uluy turup, tüzlege yayılıp gete. (KT5, s. 135) "Uçurumlar yok ise dalgalar, bozkurtlar gibi uluyarak, düzlere yayılıp gidiyor."

Qılıqsız adam qılsız qomuz **yimik**. (AAS, s. 88) "Karaktersiz adam, telsiz kopuz gibidir."

Oxumağan adam tomaq balta **yimik**. (AAS, s. 54) "Okumamış adam, kör balta gibidir."

Tarbiyası yoq ilmulu adam, yemişi yoq terek **yimik**. (AAS, s. 55) "Terbiyesi olmayan âlim, meyvesi olmayan ağaç gibidir."

Abdullama oñsuz yerden oq tiygen, / Ol da, xucu, öler **yimik** bek tiygen. (KXY, s. 25) "Abdullah'ıma onmaz yerinden ok değmiş, o da, bakımsız, ölür gibi sıkı değmiş."

"Bu yerde ormanlık bitsin, içinden çığıp bolmas **yimik**" -dep taraqnı taşlay. (KYX, s. 59) ""Bu yerde içinden çıkılamayacak gibi ormanlık bitsin" diyerek, tarağı atıyor."

-Qoy yaxşı avur bolsun, toyma zat çığar **yimik** -dey tülkü. (KYX, s. 19) ""-Bırak, iyice ağırlaşsın, doyulacak şey çıkacak gibi" diyor, tilki."

Şo xannı öz vilayatinde aytğanı bola, atğanı tiye, özüne baş gösterir **yimik** adamları öltüre bolğan. (KYX, s. 128) "Şu hanın kendi vilayetinde dediği olur, attığını vurur, kendine baş kaldırma ihtimali olan adamları öldürürmüş."

⁹⁰İ. A. Kerimov-A. B. Axmedov, *age.*, s. 143

⁹¹Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* C. III (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1992, s. 119

⁹²L. Levitskaya-A. V. Dıbo-V. İ. Rassadin, *Etimoloğiceskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurskiye leksiçeskiye osnovı na bukvi "K", "Q"*, Moskva 1997, s. 16; J. Denny, *age.*, s. 568; A. N. Kononov, *age.*, s. 319; Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 36; E. Şükürov, *age.*, s. 26

⁹³Gerard Clauson, *age.*, s. 686; L. Levitskaya-A. V. Dıbo-V. İ. Rassadin, *age.*, s. 16; Mustafa Öner, *age.*, s. 139; Zeynep Korkmaz, *age.* s. 29

48. Yuvuq

Yuvuk "-e yakın, -e doğru". Yönelme hâminden sonra edat göreviyle kullanılır. N. Hacıeminoğlu kelimeyi ya- "yaklaşmak" fiiline bağlayarak, yaguk < yag-u-k < ya-g-u-k "yakın" şeklinde izah eder⁹⁴. g>v değişmesi ile yaguk>yavuk, geniş ünlünün daralmasıyla da yavuk>yuvuk olur. Bu edat; sınırlama, yaklaşıklık ve benzerlik işlevleriyle kullanılır.

Bara-bara turup bu dazuşa **yuvuq** yerde, siriv bulan bir qoyçunu göre. (KYX, s. 164) "Gide gide bu sınıra yakın yerde, sürüşüyle birlikte bir çoban görüyor."

Amanat da giççi dev de barıp, asgerge **yuvuq** yerde atların da yaşırıp toqtaylar. (KYX, s. 61) "Amanat ve küçük dev gidip, askere yakın yerde atlarını saklayıp duruyorlar."

Bizin Sovet Vatanda yaşayşan xalqlar yüz qırqşşa **yuvuq** tilde söyley. (KT5, s. 6) "Bizim Sovyet vatanında yaşayan halklar yüz kırka yakın dilde konuşuyor."

Artına yigirmaşşa **yuvuq** atlı da salıp Taştemir de yürüy. (KYX, s. 189) "Arkasına yirmiye yakın atlı salarak, Taştemir de yürüyor."

Mitingde beş miñge **yuvuq** gişi bar edi. (Kum. Til, s. 141) "Mitingde beş bine yakın kişi vardı."

Üç yüzge **yuvuq** adam gelgen. (KRS, s. 381) "Üç yüze yakın adam gelmiş."

beş kerenge **yuvuq** (KRS, s. 381) "beş kereye yakın"

Qarayşan küyleri bir-birine **yuvuq**. (KRS, s. 381) "Bakış açıları birbirine yakın."

METİN TARAMASI YAPILAN ESERLER VE KISALTMALARI

A-EDEBİ ESERLER

AAS: Abdurahim Abdurahmanov (Haz.), **Aytıvlar ve Atalar Sözləri**, Maxaçkala 1991.

KXY: Abdulhakim Hacıyev (Haz.), **Qumuq Xalq Yırları**, Maxaçkala 1990.

KYX: C. Ş. Hacıyeva-G. B. Musaxanova, **Qumuqları Yomaqları va Xabarları**, Maxaçkala 1959.

B-GRAMER KİTAPLARI

KT5: N. E. Hacıahmetov-A. A. Sabançiyev, **Kumuk Til 5**, Maxaçkala 1991.

Kum. Til: İ. A. Kerimov-A. B. Axmedov, **Qumuq Til**, Maxaçkala 1965.

C-SÖZLÜK

KRS: Z. Z. Bammatov, **Qumuqça-Ruşça Sözlük**, Moskva 1969

D-DOKTORA TEZİ

TDS: Yong-Song Lİ, **Türk Dillerinde Sontakılar**, H. Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara 1998

E-YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kum. Türk.: Sait Begeç, **Kumuk Türkçesi**, İnönü Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 1998.

⁹⁴Necmettin Hacıeminoğlu, **agm.**, s. 191

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV Elövset Zakiroğlu, **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları**, TDK Yay., Ankara 1996.
- APPAYEV A. M. -A. M. BAYRAMKULOV vd., **Qaraçay-Malqar Tilni Grammatikası**, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis, Nalçik 1966.
- ARAT Reşid Rahmeti, "Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı", **Makaleler I** (Yayına Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s. 1047-1052.
- BAMMATOV Z. Z., (Red.), **Qumuqça-Rusça Sözlük**, Moskva 1969.
- BANG W., **Köktürkçeden Osmanlıcaya** (Çev. Tahsin Aktaş), TDK Yay., Ankara 1996.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara 1995.
- BURAN Ahmet, **Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, TDK Yay., Ankara 1996.
- CLAUSON Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972.
- DENY Jean, **Türk Dili Grameri** (Çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vakfı Yay., İstanbul 1943.
- DURAN Suzan, "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler", **TDAY-B** 1956, TDK Yay., Ankara 1988, s. 1-110.
- EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1985.
- GABAIN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.
- GRÖNBECH K., **Türkçenin Yapısı** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1995.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, MEB Yay., İstanbul 1992.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri", **TKA** (Prof. Dr. Muharrem ERGİN'e Armağan), Yıl: XXVIII/1-2, 1990, Ankara 1992, s. 179-195.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi C. III** (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1992.
- KERİMOV İ. A. -A. B. AXMEDOV, **Qumuq Til**, Maxaçkala 1965.
- KONONOV A. N., **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad 1956.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK Yay., Ankara 1994.
- KORKMAZ Zeynep, "uçun/üçün/için v.b. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine", **TDAY-B** 1961, TDK Yay., Ankara 1988.
- LEVİTSKAYA L.-A. V. DİBO-V. İ. RASSADİN, **Etimolojiçeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejytyurskiye leksiçeskiye osnovı na bukvi "K", "Q"**, Moskva 1997.
- Lİ Yong-Song, **Türk Dillerinde Sontakılar**, H. Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1998.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

- MANSUROĞLU Mecdut, "Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları", **TDAY-B** 1955, TDK Yay., Ankara 1988, s. 59-71.
- MİRZEZADE H., **Azerbaycan Dilinin Tarixi Morfologiyası**, Bakı 1962.
- NASIROV D. S.-E. B. Berdimuratov-A. D. Dävletov-A. B. Bekbergenov, **Häzirgi Qaraqalpaq Tili**, Morfologiya, Nökis 1981.
- NURMAHANOVA E. N., **Türki Tilderiniñ Sahıstırmalı Grammatikası**, Almatı 1971.
- ORUÇ Birsal, **Oğuz Grubunda Edatlar**, İ. Ü. SBE Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- ORUZBAYEVA B.-S. KUDAYBERGENOV (Red.), **Kırgız Tilinin Grammatikası**, Morfologiya, Frunze 1964.
- ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.
- ÖNER Mustafa, "Türkçede Çekim Edatlarının "Karşılaştırma" ve "Sınırlandırma" Bağlantıları", **VII. MATK** (8-12 Kasım 1999, İstanbul)'ye sunulan bildiri, s. 1-8.
- ÖNER Mustafa, "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", **Türk Dili**, S. 565 (Ocak 1999), s. 10-18.
- PEKACAR Çetin, "Kumuk Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 939-1008.
- SEVORTYAN E. V., **Etimologičeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurskiye osnovı na bukvu "B"**, Moskva 1978.
- SEVORTYAN E. V., **Etimologičeskiy Slovar Tyurskix yazıkov, Obşçetyurkskiye i mejtyurskiye osnovı na glasniye**, Moskva 1974.
- ŞİRİN USER Hatice, **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Akçağ Yay., Ankara 2006.
- ŞÜKÜROV Elisa, **Azerbaycan Dilinin Tarixi Grammatikası (Zerf ve Kömekçi Nitg Hisseleri)**, Bakı 1981.
- TEKİN Şinasi, **İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler**, Simurg Yay., İstanbul 2001.
- TENİŞEV E. R. (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfologiya**, Moskva 1988.
- TUMAŞEVA D. G., **Xezirgi Tatar Edebi Tili**, Morfologiya, Kazan 1978.
- Türkçe Sözlük 2**, TDK Yay., 9. Baskı, Ankara 1998.
- XANGİLDİN V. N., **Tatar Tili Grammatikası**, Kazan 1959.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

